

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

BENKŐ LORÁND, *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről.* Társadalom- és Művelődéstörténeti tanulmányok 29. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2002. (113 lap)

Benkő Loránd könyvének főcíme — noha szerzője nyelvtudós — nem igazán vall nyelvtudományi szakmunkára, hiszen ahhoz túlságosan általános tematikát jelöl meg. A könyvborítón fölötté szereplő sorozatcím azonban azt sejteti, hogy nem is szoros értelemben vett nyelvészeti munkát tart az olvasó a kezében, hanem ennél összetettebb feladatot vállaló, a magyarság történetével szélesebb összefüggésekben foglalkozó alkotást. A témát az alcím pontosítja tovább, kifejezve, hogy a szerző a régi magyar nyelv vallatása révén Dél-Erdély történetéhez kíván hozzászólni. A „perújítás” pedig előre jelzi azt is, hogy Benkő a témával összefüggésben több, e kérdéskörben ma is forgalomban lévő tudományos véleménynel szemben új nézeteket szándékozik kifejteni.

A könyv megszületését közvetlenebb és áttételesebb indítékok egyaránt magyarázzák. A keletkezés hátterét maga a szerző mutatja be a műve elé illesztett „személyes, formabontó” előszóban. Ebből megtudjuk, hogy az írás első változata 2000 nyarán Kolozsvárott előadásként hangzott el az Erdélyi Múzeum Egyesületnek a magyar államalapítás ezeréves jubileuma alkalmából rendezett tudományos ülésén. Az ott elmondott szöveg jócskán kibővítve meg is jelent a tanácskozás anyagát közlétező kötetben, ám — mivel a szerzőt váratlanul rátört betegség kötötte az idő tájt ágyhoz — nem olyan formában, ahogyan azt Benkő Loránd szerette volna. A hiányosságok pótlására, néhol pedig a bővebb kifejtés végett így hát még egyszer nekirugaszkodott a témának, és az akadémia akkori elnökének a kérését is teljesítve jelen formában is közzétette dolgozatát, kérve az olvasókat, hogy „ezt a közzétételt tekintsek minden tekintetben érvényesnek” (8).

E könyv megírásának a története azonban nemcsak filológiai szempontból érdekes, s távolról sem csak a szerző itt idézett üzenete tekintetében érdemes a

szakmai közönség figyelmére, hanem azért is, mert újfent azt a megalkuvást nem ismerő tudósi magatartást mutatja egyúttal, amelyet Benkő Loránd más munkáiból is oly jól ismerünk. A mű keletkezéstörténete így nemhogy nem hat az „egy rókáról két bőr lehúzásának” benyomásával (8), hanem éppen a tudósi elhivatottság kifejezőjévé válik.

A könyvnek az itt bemutatott közelebbi háttere az előszóból derül ki, létrejöttének távolabbi motívumai azonban Benkő Loránd munkásságában ugyancsak jól kitapinthatók. Az egyik forrásvidék még a tudósi eszmélésnél is jóval távolabbi és régebbi: a gyermekkor erdélyi világa és az iránta később érzett nosztalgia az oka annak, hogy „mint a bűvópatak jöttek elő ismét és ismét Erdéllyel így vagy úgy kapcsolatos kérdéskörök” (9), elsősorban ezek között is a székelység ügye. Ez a bűvópatak vagy másfél évtizede immár a felszínen folyik tova, egyre újabb és újabb mellékágak duzzasztják a vizét, és az itt tárgyalt könyvben már széles folyamként hömpölyög előttünk. Ha a Benkő Loránd tanulmányaiból összeállított legújabb gyűjteményben közzétett bibliográfiában (Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány I–III. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp., 2003. III, 449–76) végigbongésszük a jelzett időszak természetét, azt látjuk, hogy az Erdélyhez kapcsolódó problémakör valamely kérdése tucatnyi tanulmánynak volt főtémája.

A könyv másik forrása nem annyira érzelmi tájakon keresendő, hanem sokkal inkább tudományos meggyőződésből fakad, közelebbről abból a belátásból, hogy a magyarság múltjának, különösen pedig Árpád-kori történetének kutatásában az utóbbi időben a nyelvtudomány — a történeti nyelvészet és a névtan — messze elmaradt a történettudomány és a régészet eredményeitől. A honfoglalást követő évszázadok magyarságtörténetének vizsgálata a jelentős forráshiány miatt ugyanis némileg az ősmagyar kor kutatásának őstörténeti módszereihez hasonló eljárások alkalmazását követeli meg, amelyben elsősorban a fent említett három tudományág komplex, egymásra figyelő alkalmazása kecsegtet a legtöbb sikerrel. Ez a kutatási metódus a másutt szükségesnél hosszabb időszakra vonatkozóan használandó a Kárpát-medence azon területeinek megismerésében, amelyekről a források csak jóval a honfoglalást követően nyújtanak bővebb információkat. Ilyen vidék Erdély egész területe, főként pedig a déli medencéje, amelynek történeti vizsgálatában így különösen nagy jelentőséget kapnak a nyelvészeti szempontok.

Benkő Loránd a történeti nyelvészetnek a kapcsolódó más tudományágak mögötti lemaradásában azért lát nagy veszélyt, mert a történészek — nem nélkülözhetvén a nyelvészeti eredményeket — nézeteik kialakításában gyakran ma már túlhaladottnak tekinthető nyelvtörténeti megállapításokra kénytelenek (újabbak híján) támaszkodni. Mivel a magyar nyelvtörténetírás és benne a névtan a 20. század folyamán jelentős megújuláson ment át, e szakma művelőinek nagy felelőssége van abban, hogy ezek az újabb kutatási eredmények beáramoljanak a

magyarság régi történetének a vizsgálatába. E könyvében a szerző az elavult nézetek közül azoknak a kijavítására tesz kísérletet, amelyek Dél-Erdély korai Árpád-kori történetét meghatározó módon érintik. E felelősségérzet Benkő Lorándnak nemcsak az itt tárgyalt munkájában jelenik meg, hanem végigvonul az elmúlt bő évtizedben e tárgyban írott szinte minden dolgozatán.

A téves felfogások egy részét a szerző arra vezeti vissza, hogy a geszta- és krónikairodalom, kiváltképpen pedig Anonymus munkája különösen nagy hatást gyakorolt a 20. század elejének nyelvtudományi felfogására. Benkő több munkájában is visszatérően figyelmeztet arra, hogy az „írásbeliségünk legkorábbi, főként gesztai és krónikai műfajú emlékeiben — sajnos gyéren — megjelenő magyar nyelvi vagy legalábbis magyar vonatkozású tulajdonnevek éppen ezeknek az emlékeknek a jellege: különböző készülési céljai, körülményei, tartalmi és kronológiai hitelessége vagy hiteltelensége, gyakori értelmi homályosságai, íróik egymástól vett névadatainak összekevergetése, tartalmi és olvasati bizonytalanságai stb. következtében szerfölött kényes problematikájúak” (13).

Ebből az a következtetés adódik, hogy e történeti munkák névadatainak hitelességét, valóságátlátását nagyon gondosan felül kell vizsgálni, mind az egyes emlékek belső viszonyrendszerében, mind pedig a más forrástípusok adataival való összevetésben. E téren a szerző mint előmunkálatokra leginkább a saját kutatásaira támaszkodhatott: Anonymus gesztájának számos kérdését korábban tanulmányok egész sorában dolgozta fel, amelyek nagy része megtalálható két névtani tárgyú utóbbi tanulmánykötetében (Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1998; Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp., 2003).

Dél-Erdély ügyében Anonymus munkája közvetlenül alig használható fel, mivel — Benkő szerint helyismeret híján (50–1) — a geszta szövege kevésbé érinti ezt a vidéket. Ám Benkő Loránd talál módot arra, hogy kedves Mesteréről — főleg az általa e területtel összefüggésben emlegetett személyek kapcsán — bőségesen szóljon. Nemcsak a már sokszorosan kifejtett és általában meggyőzően bizonyított hely — esemény — személy kombinációk jönnek itt is elő, hanem néhol a korábbiakhoz képest újabb vonásokkal is gazdagodik ez a viszonyrendszer. *Glád* vezér nevének — amely csakis Anonymusnál fordul elő — helynévi hátterét Benkő a déli országrészekeken keresi, és lehetségesnek tartja, hogy Anonymus mesterkedése itt még a név szlávósítására is kiterjedt. A *Keán* név és az általa jelölt személy esetében a történeti források mögött viszont az „ős”-krónika vagy valamely más írott, esetleg szóbeli hagyomány figyelembevételét sejtí. Jelentősebb teret kapott a fejtegetések sorában Töhötömnek és Horkának a személye és neve, amelyeknek ismét csak Anonymus az egyetlen forrása. A *Horká*-t Benkő szerint a Magiszter szláv eredetű helységnévből kreálhatta, a *Töhötöm* — aki „nem történelmi személyiség sem a honfoglaláskor, sem utána” (44) — forrása pedig a Tétény nemzetségnév lehetett. Anonymus *Zombor*-a kapcsán Benkő

Loránd e munkájában fejti ki legrészletesebben azt a már korábban több helyen megpendített gondolatát, hogy e névben a Mester a saját korabeli *Szombor* és *Zsombor* nemzetségeket nevük hasonlósága alapján hozta össze, megtévesztve ezzel a kutatók egész sorát is, noha a két névforma a többi forrásban való előfordulásuk alapján nagyon jól elkülöníthető egymástól.

Hasonló névkreálásokat bizonyít Benkő Ákos mesterre, a 14. századi krónikaegyüttes kiegészítőjére is, aki — a szerző szerint — maga mintázta *Erdélyi Szoltán* személyét és nevét, helynévből „fabrikálta” *Belyöd* nevét, s bizonytalannabbul meghatározható forrásokból *Kulan*-ét. A könyvben megjelenő, részletesebben tárgyalt személyek közül Benkő csak néhányról tartja azt, hogy élő személyek, valós történelmi személyiségek lettek volna: ilyen *Ajton*, valamint *Bohnya* és *Boja* ~ *Bova* is. No és persze azok a *Gyulá*-k, akikről a könyv három nagyobb fejezete közül az első és egyben legterjedelmesebb szól.

Esetükben azonban nemcsak azonosítandó személyekről, továbbá nevük etimológiai magyarázatáról van szó, hanem arról is, sőt elsőrenden éppen arról, hogy a forrásokban az egyes helyeken a *gyula* közszó vagy a *Gyula* személynév jelenik-e meg. Az államalapítást megelőző korból három olyan Gyula szerepel a forrásokban, akiket Erdéllyel szokás kapcsolatba hozni. A legutóbbi időkig általánosnak számított az a felfogás, mely szerint ezek az említések egy korai magyar, majd sajátosan erdélyi kötöttségűvé vált tisztségnév kifejezői. Ezzel szemben a szövegbeli előfordulások tüzetes elemzése, valamint későbbi személy- és helynévi adatoknak a vizsgálatba történő bevonása révén Benkő Loránd úgy látja, hogy — noha szerinte a régiségben a tulajdonnévi és közszoói érték nem föltétlenül vált el még olyan élesen sem egymástól, mint a későbbiekben — a korai erdélyi Gyulák nevei „egyől egyig személynévi kategória képviselői” (30). E személyeket egy családnak, de legalábbis egy nemzetségnek a sarjaként tekinti, akik nevüket a régi magyar névadásban is gyakori névöröklési gyakorlat alapján kapták. E névtani jellegzetességből azonban Benkő szerint semmiképpen nem következik, hogy belőle magának a tisztségnek az öröklődő jellegére is következtessünk: a szerző még azt is megkérdőjelezi, hogy a *gyula* tisztségnév használatban lehetett-e egyáltalán a 10. században. Dolgozatának e részében a szerző több korabeli tisztségnév futó vizsgálatával vagy éppen csak megemlégtetésével azt is bemutatja, hogy történettudományi szempontból mennyire fontos lenne e szövegeknek a részletes filológiai-nyelvészeti vizsgálata, amelybe nemcsak a személy- és helynévi megfelelőket kell feltétlenül bevonni, hanem a források latin nyelvű tisztségnév megnevezéseit is.

Benkő Loránd a *Gyula* ~ *gyula* kapcsán, de könyvében több helyen másutt is fontosnak tartja ismételt felhívni a figyelmet a magyar nyelvtörténetírásnak arra a régi hagyományára, amely a törökből való név- és szóeredeztetést felettből kedvelte. E „hagyaték” felülvizsgálatának nemcsak az etimológia, a történeti nyelvészet saját szempontjai miatt van jelentősége, hanem sokkal inkább

amiatt, hogy a török vagy annak vélt személy- és helynevekből a szakemberek — teljesen indokolatlanul és névtani, nyelvészeti szempontból többnyire elfogadhatatlanul — gyakran török nyelvű népszerűség jelenlétére vonatkozó következtetéseket engednek meg.

Talán az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy Benkő Loránd dolgozatában nagyon fontos szerep jut a személynevek elemzésének. Noha ezek kapcsán számos helynév is elének kerül, mégis azt mondhatjuk, hogy összességében ezúttal sokkal kisebb arányban jelenik meg a régi helynevek problematikája és pláne egyedi analízise, mint a szerző sok más dolgozatában. Emögött azonban nem annyira elvi megfontolás áll, hiszen Benkő szerint a személynevek a helynevekkel a történeti forrásérték terén számos vonatkozásban „már eleve nem tudnak versenyre kelni” (12), hanem inkább a vizsgált terület korai forrásanyagának szűköségéből következik a helynévanyag háttérbe szorulása. Nagyobb teret kapott azonban — éppen a *Gyulá-k* kapcsán — *Gyulafehérvár* neve (39–42), amelynek jelzői tagját a szerző a 13. századból valónak tartja, és a Kán nemzetségbeli Gyulákhoz kapcsolja. E név más vonatkozásait Benkő Loránd *Fehérvár* neveinket elemző korábbi tanulmányában (NÉ. 14 [1992]: 16–21) már tárgyalta.

Etimológiai ötletként felvetődött már korábbi munkáiban is Erdély néveredetének újfajta megvilágítása, ám az ezzel kapcsolatos gondolatait Benkő itt fejti ki először részletesen (52–4). Javaslat a névben található közsói elemek — *erdő* + *el(v)* ’vmi mögött fekvő terület’ — hagyományos azonosítását nem érinti, de szerinte a megnevezés még a honfoglalás előtti utolsó szállásterületen, az Etelközben való tartózkodás idején keletkezhetett, s így benne az *erdő* nem a bihari hegyekre utal (ez a felfogás is Anonymus története nyomán terjedt el!), hanem — éppenséggel akár tulajdonnévi értékben is — a Keleti-Kárpátok vonulását jelölhette. Ez a szellemes magyarázat a helynévadás általános szabályai felől nézve minden tekintetben megállja a helyét, néhány vonatkozásban azonban további támaszra szorul. Fontos adalékul szolgálhatna hozzá például *erdő* köznevünk korai ómagyar kori használatának tüzetes vizsgálata — leginkább szinonimáival egybevéve — és ezek alapján jelentésének pontosabb feltárása. Ily módon esetleg támpontokat kaphatunk a szónak Benkő által feltett ’hatalmas kiterjedésű erdőség’ jelentése, valamint a kikövetkeztetett eredeti etimológiai jelentése: ’fiatal, sarjadó erdő’ (vö. TESz.) viszonyához.

Szemlém eddigi részében szinte kizárólag Benkő Lorándnak a nevekkal kapcsolatban végzett nyelvészeti vizsgálatairól szóltam. A szerzőnek valóban fontos célja az ezekkel kapcsolatos nyelvi problémák tisztázása, a velük összefüggő, hibásnak gondolt vélemények kiigazítása. De a könyv — mint azt a címe is mutatja — nem csupán emiatt íródott, hanem azzal a céllal is, hogy a történeti nyelvészet eszközeivel Dél-Erdély korai Árpád-kori történetének etnikai viszonyait feltárja, leginkább pedig megvilágítsa azt a folyamatot, ahogyan a magyarság a honfoglalást követően e vidéket birtokba vette.

Ehhez pedig a nevek etimológiai és tipológiai vizsgálata mellett másfajta nyelvészeti tudományterületek is segítséget adhatnak. A múlt megismerésében többnyire a lexikának van a legfontosabb szerepe, azon belül is különösen a jövevényszó-kutatásnak, ám Benkő Loránd sajnálattal állapítja meg, hogy „a történeti lexikának a korai Árpád-kori Erdélyre nézve alig van, illetve pontosabban alig lehet érdemleges mondanivalója, egyrészt mert ilyen korai időkre szókincsünk területileg nem tagolható, még kevésbé adatolható, másrészt mert fontos nyelvi interferenciáknak kronológiai okokból ekkor még nincs is objektív lehetőség” (10–1). A történeti nyelvjáráskutatásnak ennél jobb az esélyei, de itt is főleg csak az erősen strukturált fonológiai, morfofonológiai és morfológiai jelenségek jöhetnek számításba. A történeti nyelvföldrajz hatalmas adatigénye azonban egyúttal sajátos akadályokat is képez e tudomány szak eredményes művelésében. Valamiféle kép mindamelllett nyelvföldrajzi alapon így is kirajzolódik Erdély nyelvéről.

A terület nyelvjárásai jól elkülöníthetően két típusra oszthatók. „Az észak-erdélyi magyar népesség nyelvének strukturális sajátosságai szoros kapcsolatot mutatnak a bihari, szabolcsi, felső-tiszai magyarságéval, biztosan jelezvén Észak-Erdély magyarsága beköltözésének nyugat–északnyugat felől kelet–délkelet felé, a Körösök és a Szamos völgyein felfelé haladó irányát, illetőleg onnan eredő, tápláló népi-nyelvi forrását.” (55). Dél-Erdély nyelvjárása ezzel szemben az egész magyarság nyelvéhez képest is hosszú évszázadok óta sajátos különállást mutat. Ha e nyelvi helyzetet a legkorábbi időkre akarnánk visszavezetni, akkor Benkő Loránd szerint „a Gyulák korára akár egy külön, önálló magyar törzs nyelviségének körvonalai is kirajzolódhatnak” (56), s e különálló törzset a szerző másutt a „Gyulák népé”-nek is nevezi (74). Ez a magyarság, amely legelőször a későbbi (Gyula)Fehérvár környékén telepedhetett meg, Benkő szerint leginkább nyugat felől, a Maros mentén érkezhettek e területre. Erre azonban nyelvföldrajzi bizonyítékok — a Tisza–Maros vidékének középkori népességtörténetéből adódóan — sajnos, nincsenek. Hogy azonban e terület a dél-erdélyi magyarság nyelvi hátszaga lehetett, közvetve valamelyest bizonyíthatja az ott élő „bizonyára szép számú magyarságnak” a korai Árpád-korra valló viszonylag gazdag helynévanyaga (81–3).

Dél-Erdély korabeli történetéből természetesen nem hagyhatók ki sem a szászok, sem a székelyek. Az előbbi népcsoportra — igaz, több helyen is — csak érintőlegesen utal a szerző, az utóbbinak azonban önálló alfejezetet is szentel (74–9), felvázolva azt a székely őrszervezet-rendszert, amelyet a dél-erdélyi magyarság központjának, Fehérvárnak a védelmére hoztak létre. Ez a tanulmányrész fontos kiegészítéseket ad ahhoz a képhez, amely a szerzőnek a témakörbe vágó eddigi dolgozataiból kirajzolódik.

A műve elé kitűzött alapvetően történettudományi célnak történeti nyelvészeti eszközökkel való megvalósításával Benkő Loránd a magyar nyelvtörténet-

írás és névkutatás klasszikusainak célkitűzéseire és módszertanához — első-sorban Melich János és Kniezsa István nyelvészeti alapú népesség- és település-történeti kutatásaihoz — tért vissza. Az azonosság mellett fontos hangsúlyozni azonban a különbségeket is, hiszen az itt említett jeles kutatóink munkásságát követő évtizedekben a történeti nyelvészet és benne a névkutatás hatalmas fejlődésen ment át. E diszciplína mai elvei és módszertana, valamint a vizsgálatokba a nyelvünkre vonatkozó források anyagának egyre nagyobb bőségben történő bevonása mára minőségileg más helyzetet teremtett a kutatások számára. Mindez együttesen tette lehetővé, hogy hosszú évtizedek után ismét megszülethessen egy olyan nyelvészeti munka, amely a Kárpát-medence régi magyar történelmének alapvető kérdéseit igyekszik megvilágítani, mégpedig olyan területre vonatkozóan, amelyről eddig meglehetősen gyér ismereteink voltak. Van azonban a műnek egy ennél — ha úgy tetszik — általánosabb üzenete is: megmutatja, hogy a modern szemléletű nyelvtörténeti kutatás valóban fontos, nélkülözhetetlen része a múlt megismerésére törekvő tudományos feltárómunkának.

HOFFMANN ISTVÁN

BENKŐ LORÁND, Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Budapest, 2003. (208 lap)

1. 2004 júliusában ismertetést írni Benkő Loránd „Beszélnek a múlt nevei” című tanulmánygyűjteményéről kisebb részben nehéz, nagyobb részben azonban hálás feladat lehet. A nehézségét az az egyszerű tény adja, hogy előttem már többen vállalkoztak e munka recenzálására — közülük magam kettőt ismerek (Kristó Gyula: Száz. 138/2 [2004]: 522–4, illetőleg Hoffmann István: MNy. 100 [2004]: 209–16) —, s ha valaki harmadikként kíván szólni ugyanazon könyvről, azt nyilvánvalóan csupán az előzőek figyelembevételével és azoktól némiképp eltérő megközelítéssel teheti meg. Ám ugyanakkor bizonyos értelemben még a harmadik ismertetőnek is könnyű dolga van, ha a munka szellemi hozadékát kívánja számba venni, hiszen olyan mennyiségben „hemzsegnek” e kötetben a történeti tudományok terén alapvető, de mások által nem feltétlenül figyelembe vett gondolatok, hogy közülük egy újabb csokorra valót — Benkő Loránd kedvelt szófordulatával élve — „lámpás” nélkül is könnyűszerrel kiemelhetünk, bizonyosságát adva annak, hogy a történeti névkutatás alapvető kérdéseiben — érintsék bár azok a hely- vagy éppen a személynevek ügyét, mutassák be egy-egy forrás vagy forráscsoport felhasználhatóságának, elemzésének a lehetősége-

it, esetleg kapcsolódjanak más tudományágakhoz: például a település- vagy a népességtörténethez — neves tudósunk nézetei nemcsak hogy nem kerülhetők meg, hanem bizonyos tételeinek alapelveként való elfogadása nélkül a történeti névtan eredményes művelése egyenesen kétségessé is válhat. Ismertetésemben éppen ezért azt kísérlem meg, hogy — egy bizonyos értelemben önkényesen kialakított tematikus rendet követve — összefoglaljam azokat az alapvető megállapításokat, felvetéseket, kétségeket, amiket Benkő Loránd egy-egy problémakör vagy sok esetben egy-egy „magányos”-nak látszó név kapcsán e helyütt megfogalmazott. Nem a „részletek, az apró megfigyelések, a legkülönbözőbb helyekről összeszedett adatok” és nem is az argumentáció gazdagsága áll tehát a figyelmem középpontjában — amire Kristó Gyula a könyvet jellemezve leginkább a hangsúlyt fektette (i. m. 523) —, hanem (ezek fontosságát is a leghatározottabban elismerve) éppen az elvi alapvetések, az elméleti szempontból meghatározó gondolatok.

A „Beszélnek a múlt nevei” című munka tanulmányai — melyek tematikájukban szorosan illeszkednek Benkő Loránd 1998-ban napvilágot látott „Név és történelem (Tanulmányok az Árpád-korról)” című kötetének írásaihoz — jórészt az utóbbi évtizedből valók, ám nem változatlanul kerültek be a kötetbe: szerzőjük eredeti állapotukhoz képest kevésbé jelentősen vagy alaposabban javította, bővítette azokat. Írásai egybegyűjtését vitairatnak is szánta, mellyel egyrészt a hibás és továbbörökített múltbeli nézetek, másrészt a „tudományos romantika” magyarázatai, elképzelései ellen egyaránt fellépni igyekszik. És noha az egymás mellé fűzött tanulmányokra a sokféleség jellemző, mégis egységbe vonják őket a vizsgált korszak időkeretei, a vizsgálatok azonos filológiai módszere, a szorosan, szinte szétbogozhatatlanul egybefonódó történeti, nyelvi és művelődéstörténeti szálak, a komplexitás igénye stb. (8). De még inkább egységbe fűzi őket az, ami e tanulmányok háttérében meghúzódik, s amire az alábbi ismeretetésből szándékaim szerint elsősorban fény derül: Benkő Lorándnak a régi magyar tulajdonnevekről és vizsgálatuk lehetőségeiről, felhasználásuk módjairól kiforrott gondolatai, egységes elméleti kerete van (lásd ehhez Hoffmann, i. m. 209 is).

2. A történeti névkutatás alapanyagát elsősorban a régről fennmaradt tulajdonnevek szolgáltatják, s ezek az elemek egyúttal lényegében ki is jelölik az onomasztikai tárgyú vizsgálódások lehetséges irányvonalait. Az Árpád-korból fennmaradt *í r á s o s f o r r á s o k* óriási mennyiségben öntik elénk a régi névadás teremtményeit, amelyek részint az etimológiai és a tipológiai vizsgálatok számára nyújtanak forrásanyagot, részint pedig kor- és művelődéstörténeti, szellemi műveltségbeli ismereteket hordoznak (7). A történeti névtan egyik elsőrendű feladata Benkő Loránd szerint ez utóbbi névkategóriának az elemeiben rejlő tanulságok kiaknázása.

A magyarság korai történetéről szóló forrásokból ismert tulajdonneveknek egy tekintélyes része — közte elsősorban éppen a Benkőnél prioritást élvezők

nagy hányada — azonban „olyan velejárókkal élte át tudománybeli pályafutását akár máig is elvergődve, amelyek nem mindenben felelnek meg a jelenkor filológiai és történeti névtani követelményeinek” (68). A legkisebb nehézséget az egykori téves olvasatokból származó névformák rögzülése jelenti a közhasználatban és a tudományban egyaránt. Jóval jelentősebb probléma ennél az, hogy a nevek számottevő hányadához ma már nem tartható, ugyanakkor gyakorta tudományos közhelyekké szilárdult magyarázatok kapcsolódnak. Az analitikus kutatások égető feladata az efféle tévedések kiszűrése és helyretétele.

3. A m a g y a r s á g a Kárpát-medencébe egy modelljeiben részben már kialakult névrendszerrel érkezett. **T u l a j d o n n é v a d á s a** a honfoglalást követő nagy műveltségváltás időszakában azonban nemcsak megőrizte, továbbítte — mintegy nyelvi örökségként — e névmodelleket, hanem melléjük új névtípusok és főképpen új névegyedek tömegét hívta életre részben belső névalkotással: saját nyelvi anyagából merítve, részben pedig kívülről hozva: kölcsönzéssel a szomszédos népektől, a környezetét alkotó nyelvekből (7). A két nagy tulajdonnévi kategória, a személynevek és a helynevek közül a nyelv- és névtörténeti forrásérték tekintetében Benkő szerint a helynevek a vezető szerep. A személynevek „kevésbé megközelíthető területi kapcsolódásai”-val szemben a helynevek ugyanis sokkal könnyebb, pontosabb lokalizációjuk révén alkalmasak lehetnek arra, hogy nyelvészeti-névtani következtetések alapjául szolgáljanak (158). Sőt a nyelvi vonatkozásokon túlmenően a művelődéstörténeti és a történettudományi felhasználhatóság szempontjából is a földrajzi nevek tekinthetők a fajsúlyosabb tulajdonnévi kategóriának. A személynevekre a szerző véleménye szerint önmagukban nem alapozhatunk — amint ezt igen számosan tették — messzemenő őstörténeti, társadalom- és művelődéstörténeti következtetéseket (19).

3.1. A régi magyar helynévadás Benkő által felvetett alapvető jellemzőinek az áttekintésekor célszerű egyrésztől névtípusok (szemantikai és lexikális-morfológiai típusok), másrésztől pedig helyfajták (településnevek, várnevek, víznevek) szerint tárgyalni a könyvében szereplő egyes névkategóriákat. **A s z e - m a n t i k a i h e l y n é v t í p u s o k** köréből tanulmányaiban Benkő Loránd a személynévből, a törzsnévből és kisebb arányban a népnévből származó helynevekhez (elsősorban településnevekhez) fűzött megfontolásra érdemes megjegyzéseket.

Benkő egyik tétele szerint a magyar névtan vissza-visszatérő hibája, hogy másként nem magyarázható helynevek háttérében hajlamos pusztá személyneveket feltételezni (170–2). Egy-egy személynévi eredetűnek gyanított helynév esetében (mint például a Vas megyei *Göte* vagy *Ódor* nevekben) a személynévi háttér pontos felderítése részletes helytörténeti jellegű személy-, illetőleg családnévkutatással végezhető csupán el, mégpedig azt is szem előtt tartva, hogy a

helyszíni adatgyűjtők esetleges egykori tulajdonosok névadási szerepére utaló megjegyzéseit nem szabad szó szerint venni, hiszen a helyi közhiedelem a számára érthetetlen helyneveket gyakran köti olyan személyek nevéhez, akik soha nem is léteztek (198).

A törzsnevek és vele együtt a törzsi helynevek szövevényes tárgyköre tudománytörténetileg a messzi múltba nyúlik vissza. Benkő nyomatékkaal hangsúlyozza, hogy Konsztantinosz „De administrando imperio” című 950–51-es munkáján és a mintegy 300 Kárpát-medencei helynévben való megjelenésen kívül a magyar törzsnevekről úgyszólván semmi egzaktan megragadható dolgot nem tudunk: róluk csupán hipotéziseink vannak (81). Még nehezebb a helyzet a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs azonosításával, valamint az úgynevezett pszeudo-törzsnevekkel (mint amilyen esetleg a *Ladány*, *Várkony*, *Tárkány*, *Berény* stb.), mivel a legtöbb effélének tartott helynév a szerző szerint esetleg nem is törzsnévi, hanem sokkal inkább népnévi etimonra vezethető vissza (171, vö. még 201–2).

A népnévből alakult helynevek kapcsán Benkő egy a korai írásbeliségünkre jellemző vonásra hívja fel a figyelmet: míg a népnévek (a maguk közszoí mivoltában) az oklevelekben rendre latinostított formában, pontosabban latinra fordítva szerepelnek, a belőlük származó személy-, illetőleg főképpen helynevek ugyanott magyar alakban állnak, híven tükrözve „az egykori magyar nyelvhasználat élő nyelvi, vulgáris változatait” (88).

3.2. A lexikális-morfológiai kategóriák köréből a képzővel alakult helynevekkel kapcsolatban emelek ki néhány megjegyzést. Munkájában Benkő Loránd egyes helynevekhez vagy helynévcsoporthoz kapcsolva ejt szót magyar (-*nd*), valamint bizonyára a szlávból a magyarba átkerült (-*ka*), illetőleg szláv (-*ova*) helynévképző formánsokról.

Meggyőzően bizonyítja, hogy a helynévrendszertani leírások morfológiai fejezetében ezt követően számolni kell egy helynévképzőnek eleddig sehol nem minősített névformánssal is: az -*nd* képzővel. Az -*nd* végű helynevek (például *Tacskánd*, *Csikvánd* vagy az e névformákat mintegy prototípusként képviselő *Petlend*) Benkő szerint egy nagyon gyakori és viszonylag korai magyar helynévtípusba tartoznak bele, amelynek elemei többségükben úgy keletkeztek, hogy *n* végű közsavakhoz vagy tulajdonnevekhez -*d* képző kapcsolódott, de ritkábban azzal is számolhatunk, hogy a névvégi *d* elé iktatódott be egy inetimológikus *n* járulékhang. „Majd e folyamatnak a sok produktuma folytán az *nd* végződés — ahogy ez a képzők életében lenni szokott — -*nd* helységnevképzőbokorra adaptálódott.” (194). Az -*nd* végű helynevek alaki, nyelvföldrajzi és kronológiai jellemzői ugyancsak terítékre kerülnek e helyütt (202–4).

A keleti szlovák és a nyugati kárpátukrán nyelvterület tele van szórva -*ka* képzőt tartalmazó helynevekkel. A -*ka* végződés kimondottan helynévképző szerepben a magyar nyelvterület északkeleti sávjába is bekerült, s itt, a magyar-

szlovák és magyar–kárpatukrán nyelvhatár mentén számos helységnév alakult — csaknem mindig növénynévi alapszóból — a felhasználásával: *Komlóska*, *Mogyoróska*, *Egreske* stb. Benkő úgy véli, hogy ezek az elnevezések valószínűleg nem kicsinyítő képzősök, amit kölcsönzésre mutató nyelvföldrajzi helyzetük mellett az is megerősíthet, hogy esetükben a kicsinyítő szerepet sem az alapnevükhöz képest, sem azzal azonos, közeli településhez viszonyítva sem igen lehet föltenni (176).

A szláv *-ova* képző szerepe lényegében a magyar *-é*, *-i* és R. *-aj/-ej* képzőével azonos: birtokjelölő funkciója van. Birtoka azonban nem csupán személyeknek, hanem a legkülönbözőbb helyeknek is lehet (137). A szláv *-ova*, *-ava* képző birtokjelölő szerepe is jócskán túlhaladta a személy és birtoka funkciót: általánosabban ellátottságot, jellegzetességgel bírást is régtől fogva kifejez (174–5), csakúgy mint a magyar *-i*, *-j/-aj/-ej*: lásd például *Telki*, *Rezi*, *Halmaj*. Így aztán Benkő szerint nem meglepő, hogy a szláv *-ova*, *-eva*, *-ava* leginkább víznev-képzőként bukkan fel: százszámra hozva létre vízneveket a korai Kárpát-medence szláv helynévadásában (lásd például *Orsova*, *Ondava* stb.), mely víznevek azután másodlagosan, érintkezési névátvitellel települések, várak, völgyek stb. neveivé is válhattak.

3.3. A helynevek helyfajták szerinti rendszerezésének tárgyköréből — minthogy a fentiekben elsősorban úgyszólván településnevekről esett szó — a továbbiakban csupán a víznevek és a várnevek csoportjához fűzött megjegyzéseket emelek ki a műből.

A víznevek keletkezésében — főképpen nyelven kívüli, természeti okokból minden nyelvre jellemző nyelvi univerzáléként — a vizet kedvelő, folyók, patakok partjait kísérő növényneveknek, közte elsősorban a faneveknek kitüntetett szerepük van (174–5). A névfajta funkcionális-szemantikai bázisa igen sokféle névadási indítékot, motivációt megenged, de ezek köréből — főként a nagyobb vizek esetében — az oly sokak által és oly sok víznév kapcsán felvetett személynévi eredet Benkő szerint jórészt számításán kívül hagyható (136). A személynévből víznév keletkezését legfőljebb csak az apró, helyi ismeretkörű, a néhány települést összekötő kis vizek esetében lehet nagyobb eséllyel föltenni. A víznév és más névfajta (települések, várak megnevezései) névadástörténeti viszonyában nagyobb vizek esetén a vizek nevei az elsődlegesek: a mellettük fekvő települések és — a vizektől körülhatárolt — várak a folyóktól kapják nevüket: *Beszterce*, *Nyitra*, *Kraszna*; *Ungvár*, *Kaposvár* stb. A szerző kiemeli, hogy ebben a vonatkozásban sem ismer komolyabban számításba vehető ellenpéldát (136).

Régtől adatolható várneveink alapszavában gyakran ismertek fel névtanosaink, történészeink személyneveket (főleg ispánok neveit), nemzetségneveket vagy éppen törzsneveket. Az ispáni várak esetében sablon-magyaratzként volt szokásban a puszta személynévi származtatás, ennek igazolása azonban a

régi személynévanyag hiányában nem lehetséges (65–6). A nemzetségnévi előtagú *Csák vára* régi várnévtípus képviselője ugyan, de másodlagos a pusztai személynévekkel szemben. Benkő szerint ép, működő várat sohasem jelölhetett (sem az Árpádok, sem az Anjouk nem építettek itt stratégiai okok miatt várat), de romokat, épületmaradványokat, „pszeudovárat” igen (49). Annak pedig, hogy az *Orsova* várnévben az *Őrs* vélt törzsnévet gyanítsuk, történeti és névrendszertani tényezők egyaránt ellentmondanak: ha élt is itt *Őrs* nevű törzs a várnévadás e korai szakaszában, akkoriban még nyilván nomadizált, és ugyancsak messze állhatott attól, hogy vezetője váralapítással, várvédelemmel foglalkozzon. Így aztán „Nem véletlen, hogy a nyelvterületünkön százakra menően helynevet adó, pontosabban nevét környezetétől elnyerő nyolc magyar törzs nevét még lámpással sem igen lehet megtalálni váraink elnevezésében.” (172).

4. A magyar történeti névkutatás egyik legszéleskörűbben, nemzetközi viszonylatban is legeredményesebben művelt részterülete régtől fogva az *etimológia*. Minthogy Benkő Loránd szerint a tulajdonnevek a nyelvi rendszerben különleges helyet foglalnak el, és kialakulásuk, változásuk bizonyos tekintetben jelentős eltéréseket mutathat a közszavakhoz képest, a névmagyarozatok is jóval nagyobb körültekintést igényelnek, mint a közszavak etimológiájának a meghatározása. Az ötletekből, a prekoncepciókból való kiindulás helyett itt az egzakt kritériumokra támaszkodó sokoldalú közelítés és a széleskörű filológiai megalapozottság vezethet csupán eredményre (10).

Az etimológiai kutatások nagyarányú fellendülésének — és ezzel együtt bizonyos értelemben tévutakra kalandozásának — időszaka éppen az a tudománytörténeti korszak volt, amely a történeti névtan modern tudománnyá emelkedését is eredményezte: a két világháború közötti időszak. Erre a korra esik a „Trianon hozta nemzeti tragédia” is, aminek sajátos következménye, hogy az akkori magyar névtudományban — Benkő szerint leginkább a történelmi igazságtalanságokra, a szomszédaink tudományosságában érvényre jutó elfogultságra reagálásként — szárnyra kapott egyfajta romantikus szemléletmód. Ez a szemlélet pedig a Kárpát-medence régi helyneveinek magyarozatában a minél korábbi és minél szélesebb körben érvényesülő névkeletkezést s „a magyar nyelv turkológiai oldalról alátámasztható névörökségét” hangsúlyozta (133). S minthogy e felfogás szinte névmagyarozati alapelvvé lépett elő, csöppet sem meglepő, hogy a korszak jeles, nagytekintélyű képviselői a „törökös” névmagyarozatok tömegét alkották meg, és örökítették tovább az utókorra.

E kiváló tudósok egyike „történeti névtanunk tudományos szintre emelő úttörője, sőt alighanem a magyar történeti nyelvtudomány legnagyobb alakja”, Melich János volt, akiről Benkő Loránd különösen meleg szavakkal szól, arra figyelmeztetve, hogy „egész hatalmas ívű névtani munkásságát nem lehet, nem szabad korának körülményeitől és saját tudói eszmevilágától elvonatkoztatva, csupán a jelen rideg egzaktosságával szemlélni és megítélni” (168). Ám egyet kell

érténünk Benkő Loránddal abban is, hogy e kivételes képességű tudós eredményeinek egészét azáltal tiszteljük, ha — megértve lelkivilágát, szándékait — feltárjuk munkásságának vitatható pontjait, esetleges tévedéseit. A magyar történeti névtudomány továbbfejlődésének ugyanis az az érdeke, hogy az ebben az időszakban életre kelt sok időtálló névfejtés mellől tüzetes, egyedi névelemzésekkel kigyomláljuk azokat a sokszor a tudományos köztudatba mélyen beivódott magyarázatok, amelyek a névtudomány mai fejlettségi szintjén, ismeretei alapján már nem fogadhatók el. Erre azért is van égető szükség, mert e hibás névfejtések, az ingatag vagy téves nyelvészeti eredmények gyakorta átkerülnek a történettudományba, művelődéstörténetbe, néprajzba, merész, sőt vitatható megállapításoknak, újabb és újabb „légvárac” építésének nyitva teret (133–4, de lásd még 68, 168–9 is).

Az etimológiai kutatások eredményeinek felülvizsgálata Benkő Loránd munkásságában szorosan összekapcsolódik egy másik fontos alapelvel is, mely szerint „jó, szilárd nyelvi–névi magyarázatok a nyelv mögöttes területeinek, történeti, szociális, kulturális hátterének megfelelő fogódzói nélkül bajosan születhetnek meg” (82). Így van ez, akár a személynevek, akár a helynevek vagy éppen a — közszavak és a tulajdonnevek határán álló — törzsnevek, népnevek etimonját kutatjuk is. Kétségtelen, hogy a névadásban, főképpen a személynévadásban mindig is erősen hatottak külső befolyások irányította divatjelenségek, melyek kedveznek a nevek kölcsönzésének. A honfoglalás előtt a magyarságra például a törökség nagy hatással volt, s ez a hatás természetesen a névadásban is érvényesülhetett, ám ezt a hatást nem szabad abszolutizálni, és főleg nem szabad elfelejteni azt, hogy a nevek túlnyomó többségét mindenkor a saját anyanyelvéből kitermelve az adott nyelvet beszélő nép adja: az etimológiai vizsgálódásoknál a saját nyelvi problematikát épp ezért hangsúlyozottan kell figyelembe venni (83).

S Benkő szerint ennek szellemében a magyar személyek magyaroktól használt nevére — szemben korai személyneveink másféle megfejtési szokásaival — meg kell kísérelni elsősorban magyar nyelvi magyarázatot adni (9). A biztos tévutak választása helyett pedig sokszor eredményesebb az a döntés, ha egyes nevek etimonjának a megállapítása során beérjük negatív állításokkal. Ilyen egyelőre a könyv tanulmányai szerint a *Borsova*, *Ondava*, *Orsova* helynevek etimonjának a kérdése is. Annyit állíthatunk mindössze biztosan róluk, hogy — korábbi magyarázataikat cáfolva — nincs közük ómagyar személynevekhez sem általános névtani, sem magyar nyelvtörténeti okokból (139). Máskor ennél némelyest tovább mutató megállapításokra is lehetőség nyílna: a *Petlend*-féle helynevek például az egész magyar nyelvterületen megtalálhatók, hiányoznak viszont a Kárpát-medence korai, nagyrészt nem magyarlakta területeiről. A név tehát kétségtelenül a magyar névkincsbe tartozik. Ez a tétel azonban nem jelenti egyúttal a névetimon föltétlen magyar eredetét is, pusztán az következik belőle, hogy a

névadás csakis magyar nyelvi környezetben történhetett meg (201). De hasonlóképpen kell eljárni a sokaknak fejtörést okozó lexémacsoport, a törzsneveink kapcsán is: „törökösítésük” ugyanis a múlt jeles magyar nyelvtörténészei között is — tekintve a vándorlások korának, a törzsi szerveződés kialakulásának időszakát jellemző erős török–magyar nyelvi–névi kapcsolatokat — részben szintén követésre talált (83). A törzsneveink etimológiáját illetően első ízben Balázs János képviselt más szemléletet, hangsúlyozva, hogy a belső nyelvi vizsgálat mellőzésével nem lehet teljes és hiteles képet nyerni e kérdésben (83–4). A törzsnevek magyar nyelvből való származtatásának persze lehet egy „szépséghibája” is: túlságosan egyszerűnek, magától értetődőnek látszanak, „nem körmönfontságukkal, nem nagyívű távlatok felfestésével keltik magas tudományosság látszatát. A tudományos igazság azonban lehet végtelenül egyszerű is.” (84).

5. Benkő Loránd munkájában a tulajdonnevek nem csupán névtörténeti, történettudományi kérdésekről „vallanak”, hanem általuk terítékre kerülhetnek általános nyelvtörténeti, elsősorban *hang- és helyesírás-történeti jele n s é g e k* is. A régi forrásokban fennmaradt tulajdonnevek a korai ómagyar kor hangállapotának, hangváltozásainak, illetve helyesírási arculatának a földterítéséhez nélkülözhetetlen és elsődleges forrásanyagot szolgáltatnak. Egy-egy betű: például az *ö*-zés szempontjából is releváns *u* (91, 151, 155–60, illetve lásd még 195 is) és *e* (151, 155, 159), illetőleg a más tekintetben lényeges *s* és *z* (137) ómagyar kori hangértéke, a középlatin sajátosságai (75), a korszak jellegzetes íráshibái (142, 196), illetve egy-egy a korban zajló hangtörténeti változás: mint például a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzeti *ö*-zés területi és időbeli lefolyása (151–60), a szóeleji és nyílt szótagi vokális viselkedése (89), a hangátvetés (89), az *l ~ ly* hangviszony (93) mellett e témakörben is fontos alapelvek kerülnek elő.

Az egyik ilyen alapelv a fentiekben tárgyalt etimológiai kérdésekhez kapcsolódik szorosabban. Egy-egy lexéma, tulajdonnév etimológiájának, etimonjának a meghatározásához elengedhetetlenül szükséges ugyanis az ómagyar hangalak pontos megállapítása (94). De ez fordítva is hasonlóképpen igaz: az etimon megfelelő azonosíthatósága vagy éppen ismeretlen, megállapíthatatlan volta számottevően befolyásolhatja, segítheti vagy akadályozhatja az ómagyar olvasat megadását is (155, 156, 158).

Egy másik alapelv a filológiai hitelesség kérdéséhez kapcsolódik: a szerző kiemeli, hogy mindaddig nyelvileg hitelesnek kell elfogadni egy lejegyzett adatot, egy betűhív formát, amíg abszolút biztos filológiai kritériumok nem igazolják annak hibás, javítandó voltát (10).

Helyesírás- és hangtörténeti szempontból újszerű következtetésekre jutott Benkő Loránd Anonymus gesztájának *ö*-ző tulajdonneveit (és az azok háttérében rejlő okokat) elemezve. Benkő — korábbi nézeteit mintegy revideálva — afelé hajlik, hogy a Mester abban, hogy *ö*-t jelölő *u*-t ír szinte minden esetben,

ahol az *ĕ*-t jelölő *e* betűs írásformát elkerülheti, nem elsősorban saját *ö*-ző nyelvjárását követi, hanem sokkal inkább valamilyen korabeli tudatos írásszokást, normát vesz figyelembe. Ez a norma pedig mint a hazai „hivatalos” írásbeliség kötelező „szabványa” leginkább kancelláriai eredetű lehetett, s Anonymus egyrészt alkalmazkodott ehhez a gyakorlathoz, másrészt — mint korának tekintélyes kancellistája — maga is hozzájárulhatott az alakításához (159–60).

6. Az Anonymus-problematika a „Beszélnek a múlt nevei” című kötetben számottevően van jelen, mégpedig nem csupán azért, mert elsősorban P. magiszter saját korára, de általában a korai ómagyar korra vonatkozóan is a geszta mint forrásanyag nem nélkülözhető, hanem azért is, mert „a névanyagához fűződő kutatások szemlélete, módszere és eredményei egész történeti névtudományunk alakulását nagyban befolyásolták, a történeti nyelvudomány egésze, valamint a történettudomány felé kisugárzásaik pedig, akár pozitív, akár negatív irányokban, de hosszú időn át máig kihatóan számos fontos részkérdésben véleményformáló tényezők voltak” (8). Ami az Anonymus-kutatások kronológiai hátterét illeti, Benkő szerint nemigen lehet kétséges, hogy P. mester gesztája nem *d a t á l h a t ó* korábbra a XIII. század tízes éveinél, sőt bizonyos nyomok szerint a Mester talán még a húszas években is élt, és ténykedett hivatalos ügyekben (166, de *vö.* 39 is). Ennek igazolására Benkő Loránd szellemes ötletként az ittebei bencés monostor barátainak pénzhamisítási ügyleteit, pontosabban annak kronológiai jellemzőit is felhasználta (lásd ehhez főleg 165–6).

Benkő kutatásai szerint Anonymus mint egykori kancellista, majd kancelláriai működése után is mint országos ügyekben tevékenykedő személy rendkívül gazdag és sokrétű földrajzi ismeretanyaggal rendelkezett, amit gesztája híven tanúsít is (55). *O r s z á g i s m e r e t e* természetszerűen nem volt egyenletes: vannak vidékek, ahol a magyar seregek vonulását alaposan, tüzetes és névileg pontos helyrajzzal mutatja be (*e* tájakat feltehetőleg személyes tapasztalatból ismerhette), másutt a seregek útvonalának leírása jóval elnagyoltabb, bár névanyaga általában kifogástalan hűségű (ezeket a tájakat valószínűleg kancelláriai birtokösszeíró oklevelekből ismerhette meg Névtelenünk), és végül a Kárpát-medence peremvidékeire bizonyára azért nem vitte el Árpád seregeit, mert ezekről a területekről alig vagy egyáltalán nem rendelkezett táji-helynévi ismeretanyaggal (34). Ám akárhonnán ismerte is Anonymus a területeket, ahol a hadait vonultatta, helynévi sorrendtévesztésen — kitűnő stratégia érzéke okán — gyakorlatilag lehetetlen rajtakapni (185, 161, de lásd mégis 155–6). Páratlan országismeretét a szerző szerint elősegíthették külföldi követjárásai, hiteles helyek ügyeiben való eljárásai, birtokösszeíró határjárásokban való részvételei, egyházi küldetései, a korabeli nemzetségekkel való sokrétű kapcsolatai stb. (lásd mindehhez például 78, 161, 165 stb.).

Az Anonymus gesztájában szereplő személyek és az ő neveiknek a hitelessége régtől foglalkoztatja nyelvészeinket és történészeinket egyaránt. A korábbi felfogás — az Anonymus által megrajzolt honfoglalás-történettel egybehangzóan — rendre hiteles, létező történeti személyeket látott *Kölpény*, *Szabolcs*, *Zombor* stb. magyar honfoglaló, illetve *Szalan*, *Glád* stb. idegen vezérekben is. Tanulmányaiban Benkő Loránd bemutatja, hogy az Anonymusnál szereplő személynevek egyik típusát valóban a hiteles, történeti figurák és neveik alkotják, akik létéről más források alapján is tudunk (például ilyen *Tas* vagy *Lél* alakja). Az anonymusi személyek másik csoportjába a mondai személyek tartoznak (ezek sem a Mester találmányai tehát: ilyen például *Botond*), akikkel kapcsolatban Anonymus csupán a száj-, esetleg az írásos hagyományt használta fel. A harmadik csoportba tartozó személyek esetében viszont azok történeti valóságtartalmára vagy legalább mondai előzményeire semmilyen kritérium nem mutat (például ilyen *Kölpény* vagy *Bors* vezér is), azaz a személy és a neve is egyértelműen Anonymus szokványos személy- és névalkotásának terméke, létük csak a képzelet szülötte, és nem történeti valóság (32, de lásd még 147 is).

Benkő több esetben igazolja, hogy e költött személyek névi alapját legtöbbször a magyar helynevek között kell keresnünk. Mivel P. mester a magyar nyelvterület számos vidékét igen jól ismerte, ez szolgálhatott alapul helynévi fogantatású személyneveinek a megalkotásához (lásd mindezekhez például 20–37, 38–67, 68–80, 133–9). Anonymus aztán rendre azokra a tájakra viszi hőseit, ahol a nevük helynévként (ha lehet, leginkább várnévként) előfordul, mintegy legitimálva, hitelesítve ezzel a személyt és a nevét egyaránt.

Anonymus személyalkotása ugyanakkor jócskán túlmutat azon a törekvésen, hogy pusztán elhitesse az általa leírt történéseket. Ezen az írói fogáson túl Anonymust a saját korához kemény, reális személyes érdekek is kötötték. „Ezek érvényesítésének törekvésével ugyanis jól beleillett abba a korai magyar klerikus, írástudó értelmiségi elitnek a megjelenése óta kitapintható folyamatba, amely összefonódást, érdekközösséget teremtett az írásbeliséget uraló klérus, illetőleg annak a királyhoz is közel álló vezető tagjai és a korabeli nemzetségek, birtokos családok, egyének között. Ez az érdekegyezés elsősorban származási kapcsolatokon, valamint a kor gondolatvilágát alapvetően foglalkoztató anyagi javakon, a birtokhoz jutás azonos törekvésein alapult.” (38–9). Ez az érdekrvénysítős összefonódás — emeli ki Benkő — különösen az oklevelezésben jut szerephez, de behatol az elbeszélő irodalomba is. A közös érdek aztán birtokügyekben nemcsak tényleges, valós állapotokat, jogos óhajokat rögzített, hanem kifundált érvekkel birtokszerző vágyakat is az írásbeliség hitelesítő szintjére emelt. Ez alól az eljárás alól természetesen Anonymus sem jelent kivételt, legfeljebb írói rutinnal, vénával vitte bele érdekérvényesítő szándékait abba a nagyívű keretbe, amelyben a honfoglaló hősök tetteit és az Árpádok dicőségét magasztalta (39, 46–7, 143). Saját kora nemzetségeinek ősi foglalású

birtokjogainak igazolására honfoglaló hőseinek olyan nevet adott, amely valamelyik magyar nemzetséghez kapcsolta őket; s ezen túlmenően a honfoglaló harcokban kitűnt személyeinek Árpáddal nagy földet adományoztatott ott, ahol saját kora nemzetségeinek birtokai voltak, a kapott földön többnyire várat építtetett velük, névadóként is szerepeltetve őket (47, 144).

Anonymus érdekeltségei, függőségei két irányból is motiváltak lehettek: egyfelől környezeti, felettesi, ismerősi körök ösztönzéseit, kéréseit szolgálta ki, másfelől önmaga és családja érdekeit. Különösen erős személyes kapcsolatai lehettek a saját korában kiemelkedő szerepet játszó Csák nemzetség Kisfaludi ágával (azon belül is elsősorban Miklós comesszel), a Baracska nemzetséget szintén nemcsak hogy ismerte, de közelebbi viszonyban is lehetett vele, ahogyan a honfoglaló „kun” Bors vezér modelljeként szolgáló Bors ispánnal is (lásd mindezekhez 41, 59, 63 stb.), akinek a kedvéért a Magiszter Benkő szerint talán még oklevél-hamisításokra is „vetemedett” (vö. 145–6).

E tekintetben ugyanakkor Anonymus ó v a t o s s á g a is rendkívül figyelemre méltó: egész művére jellemző az a törekvés, hogy a nemzetségi kapcsolataira nézve árulkodó utalásokat nagy gondossággal elrejtse az olvasó elől (42). És noha ez a rejtőzködés elsősorban kortárs olvasóinak szólhatott, eljárásával a modern filológiai kutatás elől is számtalan tényt tudott eltakarni (64–5).

7. Benkő szerint a magyar történelemnek nem sok olyan homályos és felderítetlen pontja akad, mint amilyen a s z é k e l y - k é r d é s . Így aztán nincs is mit csodálkoznunk azon, hogy „a tömérdek székelység-kutatás legnagyobb része csodabogarakat szül, és a komolyabb eredményekben is több a föltevés, mint a bizonyított igazság” (108). Ebben a kérdésben csupán a rendszeres történeti kutatás teremthetne rendet, ám a székelységre vonatkozó korai oklevelek hiánya ezt ugyancsak megnehezíti. A székelység k o r a i t ö r t é n e t é n e k a feltárása során ezért a kutatóknak elsősorban nem történeti módszerrel kell eljárniuk, hanem a nyelvészeti alapon nyugvó település- és népességtörténeti vizsgálat hozhat eredményeket: a legfőbb fogódzókat a kérdésben ilyen módon a földrajzi nevek, a személynevek és a székelység nyelvjárása nyújthatja.

A XII. század első harmada előtti időkből í r o t t f o r r á s o k nem szólnak a székelységről: 1116-ra vonatkozóan említi őket először a XIV. századi krónikakompozíció. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a székelység „mint sajátos jellegű és megkülönböztető elnevezésű népcsoport” nem létezett a nevének feltűnése előtt (85). A székelységek a mai hazájukba való áttelepülésük előtt — melynek a kezdete Benkő szerint a XII. század végére–XIII. század elejére tehető — a Kárpát-medence akkori peremén, fontos közlekedési útvonalak mentén helyezkedtek el, számos, egymástól külön álló csoportban (vö. ehhez többek között 85, 88, 97).

A székelység korai történetének egyik kulcskérdése a székel y n e m z e t - s é g i s z e r v e z e t és a hozzá kapcsolódó névanyag tárgyköre (95). Mint-

hogy a székelység kezdetektől fogva hadi szerveződésű népesség volt, a nemzeti szervezete is ehhez a hadi szervezethez illeszkedett: századokba, tizedekbe osztódva jött létre. A székelység nemzetségneveinek a jelentős többsége nagy valószínűséggel a korai Árpád-korban született meg (99), és szoros kapcsolódást mutat az egyelemű személynévvel: a két névkategória olyannyira kölcsönösen képezhetette egymás alapját, hogy a nemzetségnév és az egyelemű személynév viszonyában az elsődlegesség megállapítása olykor nem is lehetséges. Összefüggéseiket csak tüzetes családnévvizsgálat dönthetné el, ezt azonban akadályozza a már említett nagy adathiány (100–1).

8. Az itt közreadottak — mint már írásom elején is jeleztem — csupán szinte önkényes szemelgetések a kötetben fellelhető alapgondolatok sokaságából. Nem törekedtem az elhangzottak reflektálására sem, e helyütt a céloom mindössze az volt, hogy bemutassam: miről vallottak nekem a múlt nevei Benkő Loránd tanulmánygyűjteményében.

TÓTH VALÉRIA

KRISTÓ GYULA, **Nem magyar népek a középkori Magyarországon.**

Budapest, 2003. 313 lap

1. A helynevekkel foglalkozó magyar nyelvtörténeti/névtörténeti szakirodalom szinte a kezdetektől kiemelt helyen foglalkozott a népnévi településnevek kérdésével. A névtípus iránt mutatkozó érdeklődés érthető, hiszen a kezdeti időszakban általánosan elterjedt nézet volt az, hogy ha egy település nevében népnév szerepel, az nem mutathat mást, mint az adott népcsoport jelenlétét. Mind-ebből pedig egyenesen következett, hogy a korai népnévi helynevek felhasználásával rekonstruálható a honfoglalás korának etnikai állapota. Ez az elképzelés pedig nem csupán a történettudományban esetleg járatlanabb nyelvészek körében tartotta magát szívósan, hanem sokáig a történészek zöme is elfogadható álláspontnak vélte.

Az e témában megjelent, nyelvészek által írott munkák száma nem túl nagy. A múlt század elején MELICH JÁNOS más névtípusok mellett a népnévi településnevek tanúságát is felhasználta ahhoz, hogy a honfoglaláskor a Kárpát-medencében élt népek területi elhelyezkedését felvázolja (*A honfoglaláskori Magyarország*. Bp., 1925–1929.). KNEZSA ISTVÁN nagyjából egy évtizeddel később született művének címe pedig a XI. századi Magyarország etnikai viszonyainak feltárását ígerte az olvasó számára (*Magyarország népei a XI-ik század-*

ban. In: *SztIstván-Eml.* II. Bp., 1938. 365–472). Ezekhez hasonló igényű átfogó dolgozat a nyelvtudomány körében máig nem látott napvilágot, aminek oka talán az elvégzendő munka ijesztő nagysága, a téma során felvetődő számos probléma lehetősége lehet, illetve annak felismerése, hogy a következtetések levonásakor a jó szándékú és alapos munkát végző kutató is könnyen „el- vagy megtévedhet”.

A történettudomány számára máig vitára ad okot a honfoglalás-kori Kárpát-medence népességi viszonyainak pontos meghatározása, nagy monográfiák azonban e tudomány esetében sem sorolhatók hosszasan.

2. A nem magyar népek középkori történetének feldolgozása kapcsán könyve előszavában KRISTÓ GYULA megállapítja, hogy e „szakirodalom mennyiségre nézve bőséges, minőségre nézve egyenetlen” (7). A szerző a korábbi időszakból két jelentős történész e témában folytatott vitáját emeli ki: míg SZEKFŰ GYULA a harmincas évek közepén és végén született írásaiban (*A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez.* Magyar Szemle 25 (1935): 5–13, *Még egyszer középkori kisebbségeinkről.* Magyar Szemle 39 (1940): 169–177) csak általában járta körül az idegen etnikumok problémáját, addig MÁLYUSZ ELEMÉR az 1939-ben (A középkori magyar nemzetiségi politika: *Századok* LXXIII, 257–94, 385–448.) majd 1941-ben írt tanulmányában (Az egynyelvű ország: *Századok* LXXV. 113–39.) már konkrét vizsgálatokat végzett, hogy a középkori nemzetiségi politikát megrajzolhassa. Szintén 1941-ben született meg SZABÓ ISTVÁN könyve (*A magyarság életrajza.* Bp., 1941/1990.), amely első két fejezetében a honfoglalás korától a középkoron át követi nyomon a magyarság és az idegen népelemek történetét. A problémát elméleti oldalról közelítette meg GUOTH KÁLMÁN (A nem-magyar népelemek helyzete a középkorban: *Hitel* 8: 723–35).

A fentebb felsoroltakhoz hasonló, a kérdést átfogó igénnyel megközelítő munkát a későbbiekben Kristó e helyütt bemutatandó művéig nem tudunk említeni. Ám mielőtt ezt a könyvet szemügyre vesszük, egy korábbi írásról feltétlenül beszélnünk kell, hiszen az már jelezte szerzőnk e téma iránti érdeklődését, avatottságát, s mintegy megelőlegezte e monográfiát. A *Magyarország népei Szent István korában* (*Századok* 134 (2000): 3–44) című dolgozat a nyelvész körökben ma is etalonként számon tartott, fentebb már említett Kniezsa-munka (1938) eredményeinek pontosítását kísérelte meg egy rövidebb időszak etnikai állapotának felvázolásával. A nyelv bizonyító erejére kutatóink mindaddig a helyneveken keresztül támaszkodtak, Kristó azonban ezek mellett a jóval nehezebben értékelhető személynevek és egyes köznevek tanulságát is figyelembe vette. Ebben a tanulmányában meghatározza az *etnikum* fogalmát, amivel a későbbiekben is dolgozik: egy népet, etnikumot meghatározza az eltérő eredet, ennek következményeként az eltérő életmód, szokások és viselkedési normák, más lakáskultúra, öltözködési sajátosságok és végül a nyelv. Ha mindezeknek lenne

tanulmányozható forrásanyaga, akkor lehetne az etnikai viszonyokról nagyobb biztonsággal nyilatkozni. Közülük azonban csupán a nyelv (helynevek, személynévek, közszevek) áll rendelkezésére a kutatónak, ez lehet az a kiindulópont, amihez etnikum köthető (ld. KRISTÓ 2000: 11). Ennek a módszertanilag is új kutatásának az eredményeként Kristó arra a megállapításra jutott, hogy a XI. század első évtizedeiben a Kárpát-medencében a szláv nyelven beszélők számának túlsúlya volt jellemző, őket követte a magyar nyelven beszélők száma. A XI. század folyamán azonban a szlávok létszáma csökkent, míg a magyaroké folyamatosan nőtt. E két csoportot követte a számarányaiban jóval kisebb török és még kisebb német ajkú lakosság.

A szűkebb, Szent István-i korszak etnikai állapotának feltérképezése után Kristó itt bemutatandó monográfiájában (2003) az egész középkor, az 1526-ig terjedő időszak népi viszonyainak tudományos alapvetésű áttekintését, összefoglalását tűzte ki céljául. Műve a téma korszerű megközelítésmódjával nem csupán a történészek érdeklődésére tarthat számot, hanem több vonatkozásban szinte útmutatást adva jelenthet komoly segítséget a régi (és újabb) helynevekkel foglalkozó nyelvészek számára is.

Kutatásában földrajzi megszorításokkal él: Magyarország területéhez nem számítja hozzá Szlavóniát, Horvátországot és Dalmáciát (11). Vizsgálatának alapja saját XI–XIV. századra vonatkozó anyaggyűjtése, illetve a XIV. század utáni korszakot tárgyaló szakirodalom. Célja az egyes népek magyarországi megjelenésének, letelepedésének és itteni berendezkedésének bemutatása. Előszavában itt is tisztázza, hogy mit ért a nép fogalmán: „népeknek tekintem mindazon nagyobb embercsoportokat, amelyek a kútfőkben mint népek (népcsoportok, etnikumok) szerepelnek. Ebből a szempontból tehát úgyszólván érdektelen — bár más vonatkozásai miatt nagyon is lényeges kérdés —, hogy egy-egy nép milyen nyelvet beszél.” (13) A szerző ugyan elismeri, hogy a nyelvészeti jelenségek tanulságát nem hagyhatja munkájában figyelmen kívül, de módszertani alapelveként fogalmazza meg az írott források elsőségét a nyelvi tényekkel szemben. A népnévi településnevek kapcsán tett megállapításával teljes mértékben egyet érthetünk: „a nyelvészeti úton adódó kijelentés mindössze lehetőségről szólhat (nem kizárt, hogy az illető népcsoport valaha ténylegesen ott lakott), az írott forrás tanúságtételére alapozva viszont pontos időponthoz köthető bizonyosságról beszélhetünk.” (15) A monográfia bemutatása során a hangsúlyt ennek ellenére a nyelvészeti vonatkozások megmutatására szeretném helyezni.

A könyv szerkezeti felépítésében — mivel a források nem nyújtanak biztos támpontokat — az időbeliség csupán az egyes etnikumok tárgyalásán belül érvényesülhet. A munka tizenegy fejezetben tárgyalja a nem magyar etnikumok helyzetét. Az első nagyobb egység „A Kárpát-medence népei a magyar honfoglalás előtt” címet viseli, s erre az időszakra Kristó az írott források alapján szláv, avar, bolgár, onogur és gepida népek jelenlétét rekonstruálja, erre alapozva pe-

dig legalább három nyelvi szubsztrátumot feltételez: szlávot, törököt és németet. Mivel azonban szerzőnk a régészet jelenlegi eredményeit elégtelennek tartja annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy e három szubsztrátum közül kik éltek a legjelentősebb számban a medencében, a nyelvészet eszközához, a földrajzi nevekhez fordul segítségért. Az egyes népcsoportok bemutatását Kárpát-medencebeli területi elhelyezkedésük szerint a Nyugat-Felvidéktől, Pozsony megyétől az óramutató járásával megegyező irányban indulva kezdi, s viszi végig.

A nyelvészeti szakirodalom már régóta vallja, hogy egy terület ősi lakosságának etnikai felderítésében komolyan támaszkodhatunk a folyónevek tanulságára. Kutatások igazolták, hogy a legszívósabb névréteg azoké a folyóneveké, amelyek bővizűek és jelentős hosszúságúak. Mivel a víz az ember számára éltető elem, s a térbeli tájékozódásban is jelentős szerepe van, érthető, hogy elnevezése minden más névfajtnál jobban hagyományozódhat a történelem során népről népre. A településtörténet, a népiségtörténet számára ebből az a következtetés adódott, hogy egy vegyes népi összetételű vidék lakosságából az tartható ősibbnek, amely a vizek nevét adta. Nyelvészeink munkásságában ez a felismerés a XX. század elejétől hangsúlyt kapott, s végig jelen volt: megjelent például MELICH korszakos munkájában *A honfoglaláskori Magyarország* egészét tekintve (Bp. 1925–29), *Erdély víznevei* kapcsán KNEZSA (Kolozsvár, 1942), majd KISS LAJOS írásaiban (Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 199–210. Újra-közlése: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 149–59.), s szintén Kiss Lajos vizsgálta *A Felvidék víznevei-t* (MNy. 90: 1–19. Újra-közlése: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 73–93.). A fenti megállapításra támaszkodik Kristó, amikor nagyobb folyóink nevének (*Duna, Tisza, Dráva, Száva, Maros, Szamos, Körös, Temes, Olt, Vág, Garam, Nyitra, Ikva, Rába, Marcal, Zala, Kerka, Mura*) szláv közvetítéssel a magyar nyelvbe kerülését már önmagában elégségesnek mondja a szláv népszerűség meghatározó IX–X. századi jelenlétének bizonyításához. Állítása alátámasztásához azonban nem elégszik meg ezzel. A Kárpát-medence kisebb vízfolyásainak neveit tájegységenként sorolja elő: Nyugat-Felvidék: *Jablam, Lucsinc, Maliszka* stb. (28), Kelet-Felvidék: *Bisztra, Rozslozna, Topla* stb. (28), Tisza–Erdély köze: *Csaronda, Kerepec, Osztró* stb. (29), Erdély: *Dombó, Gorbó, Lekence* stb. (29), Alföld: *Kurca, Tarnóca, Zagyva* stb. (29), Dunántúl: *Tapolca, Rábca, Radnik* stb. (29), s azt gyanítja, hogy a mintegy 250 víznév nagy része már a IX. században, esetleg az előtt is megvolt, s a honfoglaló magyarság névkincsébe szintén a szlávok közvetítésével került. Hasonló módon jár el a szláv eredetűnek vélt településnevekkel is: Nyugat-Felvidék: *Galánta, Kompa, Szanda* (31), Kelet-Felvidék: *Berente, Long, Pankota* stb. (31), Tisza–Erdély köze: *Dombó, Malonta, Pankota* stb. (31), Erdély: *Dombró, Gambuc, Gerend* stb. (31), Alföld: *Galambóc, Osztrumpa, Visonta* stb. (31), Dunántúl: *Döbrönte, Loncove, Szom-*

pács stb. (31). Ugyanakkor megállapítja, hogy — mivel az avarok a VIII–X. századra nyelvileg elszlávosodtak, illetve az amúgy is kis létszámú németek a honfoglalás eseményei előtt vagy következtében elmenekültek — „a magyar honfoglalás utáni időből adatolható településnév, amely török vagy német eredetű lenne, és nagy valószínűséggel visszavezethető lenne a 9. századra, szinte nem ismeretes” (32). Mindez azonban nem jelenti a szláv etnikum kizárólagos jelenlétét, csupán túlsúlyát, s a honfoglalás előtti időben a Kárpát-medencében lakó népek létszáma Kristó szerint 200 ezerre becsülhető (35).

A második fejezet „A honfoglaló magyarokkal jött keleti népek” az egységesen *kavar*-nak nevezett, sokféle etnikumot — a kazárokból kivált és a hozzájuk csatlakozott egyéb népcsoportokat és néptörödékeket — magába foglaló népeség kérdését tárgyalja. A kavarok helynévi adatait nem ismerjük, s talán ez a hiány is az elnevezés összefoglaló jellegét támasztja alá. A korábban e tekintetben gyanúba fogott *Kóvár* (Hont megye) és *Kovárc* (Nyitra megye) településnevekben Kristó véleménye szerint is sokkal inkább a nyugati szláv *kovar* ~ *kovarc* ’kovács’ köznévi keresendő (FNESz.).

Szintén a kazárok közül válhattak ki a magyarországi muszlimok is: a volgai bolgárok és az iráni nyelvet beszélő *kálizok*. Kételkedés nélkül a kálizokhoz kapcsolható településnévként a *Kalász* ~ *Káloz* helynevek említhetők.

A kazárok esetleges helynévi vonatkozásai kapcsán Kristó kételkedik abban, hogy a *Kozár* ~ *Kazár* helyneveket csupán hangalakjuk alapján válogatás nélkül a népnévi településnevek körébe vonhatnánk. Kivételt a Baranya megyei *Kozár*, későbbi *Nagykozár* esetében tesz, ahol történeti tényekkel igazolhatónak, illetve ennél is óvatosabban fogalmazva valószínűnek mondja a népnévi származtatást. Ugyanakkor a többi kilenc, a középkori Magyarországon szétszórta fekvő *Kozár* ~ *Kazár* többsége kapcsán a kései, XIII. század vége utáni adatolásukra hivatkozva elveti ezt az etimológiát, s KISS LAJOS véleményével (ld. FNESz.) szembe helyezkedve szláv etimológiát tesz fel: a szerb-horvát *kozár* ’kecskepásztor’ szóból való eredeztetést látja elfogadhatónak.

Kristó 25 alánokra utaló középkori *Varsány* településnevet ismer az ország minden vidékéről. Igen figyelemre méltó az a módszertani eljárása, amely szerint e nevek közül csupán a korai, a tatárjárás előtti időkre datálhatók viszonylatában lát szerves népnév–helynév összefüggést. Ugyanilyen megfontolásból az *úzok* megfigyelhető nyomának helynévanyagunkban az összes gyanúba fogható településnévnek csupán egy töredékét látja.

A székelység ügye a mai napig kényes problémakörnek számít mind a történettudomány, mind a nyelvészet oldaláról. E munka tárgya az idegen etnikumok bemutatása a középkori Magyarországon, s e közben szerzünk a székely csoport tárgyalásának viszonylag tág teret szentel. A fentebb már emlegetett volgai bolgárok három fajtája: a *barszula*, a *bulkar* és az *eszegel* ~ *eszkel* közül ez utóbbit a székelyek nyugat-belső-ázsiai őseinek mondja, akik eredetileg török nyelven

beszéltek, a IX. században a magyarokhoz csatlakoztak, s a XII. században már biztosan magyar nyelvűek voltak. E népcsoport idegenek között való felsorolásakor azonban nem az eredeti nyelvi különbözőséget teszi meg a döntő érvek. Véleménye szerint sokkal többet nyom a latban az, hogy korabeli források sora szól arról, hogy a székelyeket teljesen önálló népességként tartották számon. Ugyanakkor a fentebb már említett középkori etnikum-ismérvék (eltérő eredet-tudat, hitvilág, íráskultúra, társadomszerkezet) is emellett az eljárás mellett szólnak.

A székely etnikum földrajzi elhelyezkedésének megállapításához a történész az elégtelen történeti, régészeti források miatt újra kénytelen a nyelv felé fordulni. Napjainkban igen sokan hangoztatják a nyelvföldrajzi kutatások fontosságát. Valójában Kristó Gyula is ezt az eszközt használja fel: kiemeli, hogy a kérdéses népcsoport helyhez kötésében, vándorlási útvonalának megállapításában igen fontos a nyelvjárási különbözőség figyelembevétele, illetve a székelyföldi és a többi magyarországi terület helynévanyagának összehasonlító vizsgálata, a névköltöztetés bizonyítása. Mindezek alapján kirajzolódik a magyarok szállásterületét körbe záró eredeti székely szállásterület, a Ny–K-i irányú vándorlási útvonal, s a XII. század második felétől számítható erdélyi megtelepedés (56–62).

A harmadik fejezettől a szerző minden idegen etnikumot önálló fejezetben tárgyal. Ezek között elsőként a besenyők szerepelnek, akikről okleveleink a XI. századtól számolnak be. Településneveink között bőven találunk e népcsoportra utalókat is, s ezek Pozsonytól Szebenig világosan kirajzolják a korai besenyő területeket. Itt szeretném felhívni a figyelmet az általam fontosnak tartott, az egész munkában itt-ott feltűnő, fenntartást sugalló rövid mondatokra, amelyek közül egy így hangzik: „Természetesen számolni kell azzal, hogy az itt felsorolt helységek nem egyazon időpontban keletkeztek.” (72). E mondatával a szerző újra csak azt a gondolatot sugallja olvasójának, hogy a népnévi településnevek önmagukban, mindenféle történeti igazolás nélkül nem értékelhetők az idegen etnikumok jelenlétének egyértelmű bizonyítékként.

Mindezt kézzelfoghatóbban is megfogalmazza a szláv etnikumról írott következő fejezetben a Túróc megyei *Vendég* föld elnevezése kapcsán. E földet IV. Béla 1245-ben Uzdának adományozta, ám a terület nevéből nem lehet magyar lakosság otlétére következtetni, hiszen a névadás motivációja az volt, hogy a kérdéses földet hospes, azaz vendég ülte meg. S ezen a ponton Kristó a személynevek tanulságát is felhasználta: Uzda leszármazottai Márton, *Stremen*, *Drahmel*, illetve *Mechk* fia *Mech* túróci hospesek neve a szerző véleménye szerint egyértelműen mutatja a lakók szláv eredetét (88). Ehhez azonban mindenképpen hozzá kell fűznünk azt, hogy a személynevek eredete nem mutatja teljes biztonsággal viselőjük népi hovatarozását, hiszen a névdivat abban a korban ugyanúgy működött, mint bármely más időszakban. Magyar etnikumhoz tartozó személy minden nehézség nélkül viselhetett akár szláv eredetű személynevet is.

A magyarországi szláv lakosság kapcsán egy sajátos problémával is szembe találhatjuk magunkat: a honfoglaló magyarok megérkezésükkor túlnyomó többségében szláv lakosságot találtak a Kárpát-medencében, de a XI. századtól igen jelentős szláv betelepítés, illetve bevándorlás zajlott. Kristó felteszi a kérdést, hogy lehetséges-e különválasztani a honfoglalás előtt már itt élő és a csak később betelepült szláv lakosságot? A szerző itt is a névkincs oldaláról közelíti meg a problémát: amennyiben szláv helynevek magyarok lakta síkvidéki területen jelennek meg (*Galgó, Helmec, Szenna, Merkóc, Szanda, Kanizsa* stb.), nagy valószínűséggel szláv őslakosságra gondolhatunk. Az ilyen településeken a szlávság a népi környezet hatására elmagyarosodott. Ezt a folyamatot jól mutatja a vizsgálatba itt bevonható mikronevek rendszere: amíg a kérdéses terület víz- és településnevei szláv etimológiájúak (e kérdésre lásd a korábban mondottakat), addig a határrésznevek már magyar nyelvűek (89). Mindez azért figyelemre méltó, mert a településen belüli helynevekről nagy biztonsággal állítható, hogy azokat mindig a településen élő lakosság adja, természetesen saját anyanyelvén. Ez a gondolat a munkán kimondatlanul ugyan, de lényegében végigkövethetően jelen van (89, 133), s valóban komolyan figyelembe veendő a települést lakó etnikum megállapításánál, tudniillik megkönnyítheti annak a kérdésnek az eldöntését, hogy a népnevet tartalmazó településnév valóban etnikumjelölő-e.

A kutatót újra csak óvatosságra inti a Hont megyei *Németi* példája: egyrészt a névben szereplő *-i* képző alapján magyar lakosságra gondolhatnánk (magyar helynévadás), másrészt viszont a név szemantikája miatt hagyományosan német lakosságot rekonstruálhatnánk. Mindezek ellenére a valóságban szlávok éltek a faluban: a történeti források tanúsága szerint az esztergomi káptalan korábban ide magyar és szláv hospeseket telepített, illetve a belső helynevek (amelyekre biztosabban támaszkodhatunk) is erre utalnak: *Dreno, Dlhapoly, Preic* (97). Kristó mindezek mellett ebben az esetben is bizonyító erejű tényként kezeli a szláv eredetű személynévi adatokat: *Poncsik, Ileva, Antonec*.

A továbbiakban a monográfia a történeti megyék szerint haladva ismerteti a szláv lakosság jelenlétének, betelepülésének történetét, s tisztázza a *rutén, vlach* (103, 210), *szlovák* (105), *orosz* (108) elnevezések középkori jelentését.

Önálló fejezet foglalkozik a német lakosság kérdésével. Míg a X–XI. században még szórvány jelleggel volt jelen e népesség, addig a XV. századra Erdélyben létrejött a sokféle németiségből az egységes szász identitástudat, nyelv (nyelvjárás) és kultúra.

Kristó a helynevek értékelésében (helyeselhetően) kiindulópontnak tekinti — bár ebben a munkájában tételesen nem fogalmazza meg —, hogy az olyan kétrészes településnevek népnévi előtagja utalhat egyértelműen lakossága valós etnikumára, amelyeknél kimutatható, hogy a második névrész egy már korábban létező település neve, vagyis a jelző utólag kapcsolódott az eredeti településnévhez (129, 131, 199).

Újabb fontos, sőt bizonyító erejű szempont lehet az adott népességet jelölő településnév és a település kapcsán említett adott népességhez kapcsolható személynév együttes, egyidejű jelenléte. Beszédes igazolása ennek a „Vallonok és olaszok” című fejezetben idézett példa: 1262-ben a birtokos Gall (*vallon*) János földje határjárásában *villa Latina* szerepel, s később itt születik meg *Olaszi* (majdani megkettőződése után *Nagy-* és *Kisolaszi*), a fent említett tulajdonos neve pedig *Latin* (*Latinus*) János lesz (168).

Már utaltunk arra, hogy a különböző népcsoportok elhelyezkedésének megállapításakor a történelem és a nyelvészet szoros együttműködésére van szükség. Azt, hogy a településnevek tanulsága csak a történeti tények ismerete mellett fogadható el maradéktalanul helyesnek, több példa is igazolja. Ezt bizonyítja a XIII. századból idézett szepességi *Olaszi* (*villa Latina*) falu esete, amelyet 1243-ban említettek először latin lakosokkal, s 1317-ben már a szász települések sorában szerepeltették, vagyis a jóval kisebb lélekszámú latinság beleolvadt a szász népességbe (169). Ettől kezdve a település neve és a lakosok etnikai hovatartozása között már nincs semmilyen összefüggés.

A középkori *zsidó* megnevezést kettős értelemben használták: népcsoportot vagy vallást jelentett. Helyneveinket vizsgálva figyelemre méltó sajátosság, hogy e népesség jelenlétét csupán mikronevek (utcanevek, kerületek nevei, hegységek stb.) mutatták, településnevek e népcsoportra nem utalnak. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy a Kristó által idézett korai helynevek latin alakban szerepelnek: Nyitra, 1113: *mons Judeorum*, 1247: *castrum Judeorum* (185); Esztergom, 1294: *contrata Judeorum* (187). A [Zsidók hegye] és a [Zsidók vára] nevek motivációjára nézve Kristó zsidó birtoklást tett fel, a [Zsidók kerülete] pedig nyilvánvalóan zsidó lakosságra utalhatott.

A Kárpátok déli és keleti oldalán nagy tömegben legkorábban a XIII. században megjelent, a század közepétől egész Erdély déli részein kimutatható román-ságról szóló fejezetből Kristó — korábbi elvi megfontolásaihoz képest — csupán egyetlen újabb, a nyelvészeti vizsgálatok során is hasznosítható gyakorlati megállapítására hívom fel a figyelmet: a románok lakta terület helynevei közül hangsúlyosan emeli ki a román személynév + *falva* sajátos típust, amelyről megállapítja, hogy előtagjukban a telepítő kenéz nevét tartalmazzák: *Halmágyfalva*, *Bodorfalva* stb., csakúgy mint a román személynév + *háza* típusúak: *Brankháza*, *Drasánháza*, *Kragujháza* stb. (202). Újabb érv szólhat tehát amellett, hogy a helynevek és az etnikum összefüggéseinek vizsgálata során eddig háttérbe szorított személynévek tanulságát igen körültekintően ugyan, de figyelembe vehetjük. Mindezzel együtt azonban meg kell jegyeznünk, hogy maga a névadás (személynév + *falva* típus) magyar! A korábbi fejezetekhez képest ebben a részben láthatjuk az eredeti településnév később népnévi előtaggal kiegészült változatának kiemelkedő jelentőségét: az *Oláh-* előtag számos esetben teljes bizonyossággal mutatja a román lakosság jelenlétét (192, 197–8, 207).

Az utolsó három rövidebb fejezet az országban nem túl jelentős számban élő kunok (219–32), jászok (233–43) és cigányok (245–7) lakhelyének bemutatásával foglalkozik. A fenti népekre településeik neve a korai időkben kevésbé utalt, róluk ez időből inkább a történeti forrásokból szerezhetünk tudomást. A kunok például az ország minden részén elszórtan éltek, s a későbbi alföldi Kis- és Nagykunság alapjai csak 1279-től látszanak kibontakozni. E népességgel kapcsolatban a székekre való tagolódás mellett szerzőnk a sajátos névszerkezetű, *szállás* utótagú neveket viselő falvakra hívja fel a figyelmet: *Homokszállás, Kis-szállás, Újszállás* stb. (229).

A jászok a magyarok idegen szövetségeseinek XIII. századi népfelsorolásai-ból hiányoztak, s ez valószínűvé teszi, hogy ekkor még nemigen szólhatunk Kárpát-medencei jelenlétükről (235). A XIV. század közepéig arra sincs történeti adat, hogy a mai Jászság területén éltek volna, a XV. század elején pedig még mindig a pilisi jászok a legjelentősebbek (237).

A cigányoknak Magyarországon a XV. század előtt semmi nyomuk. Ennek látszólag ellentmondani látszanak a XIII–XIV. században felbukkanó *Cigány* helynevek és a *Zigány* családnevek, de ahogy korábban már KISS LAJOS is felhívta rá a figyelmet, ezek nem lehetnek a mai *cigány* népnév megjelenései (FNESz. *Cigánd, Cigányi*, TESz.). Kristó arra figyelmeztet, hogy e nevek inkább török eredetű névre vezethetők vissza, s esetükben tulajdonképpen csak hangalaki hasonlóságról beszélhetünk (245). Megjegyezhetjük ugyanakkor, hogy a 2004-ben FEHÉRTÓI KATALIN által megjelentetett *Árpád-kori személynévtár*-ban nem találjuk nyomát egy esetleges korai *Cigány* személynévnek sem (*Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301)*. Budapest).

Szerzőnk munkáját egy nem túl terjedelmes Utószóval zárja (249–58), amelyben a vizsgálatok tanulságait pontokba szedve foglalja össze. Hangsúlyozza a magyarországi nem magyar népek gazdagságát, sokszínűségét, s ennek alátámasztására a korábban említett népek mellett röviden bemutatja az — igazán csekély lélekszámuk miatt — eddig a monográfiában nem említett, ám a korabeli Magyarországon megtalálható népeket (örmény, görög, spanyol, varég, karintiai, tatár, angol) és azok elhelyezkedését. Kristó a történész hozzáértésével tárja fel az ország idegenek számára vonzó mivoltának okait: csekély lélekszám, a természeti kincsek gazdagsága, az uralkodók támogató magatartása (251–3). Megállapítja, hogy e népek közül csak azok tudták elkerülni a magyarságba való beolvadást, amelyek a királytól kapott kiváltságok miatt másoknál előnyösebb helyzetbe kerültek (erdélyi szászok, kunok) vagy amelyek nagy lélekszámúak voltak (szlávok, románok). Ez utóbbiak sajátos helyzetére is felhívja a figyelmet: a XIV–XV. században az a furcsa helyzet alakult ki, hogy a szinte folyamatos betelepedésük és migrációjuk következtében a magyarság — külső utánpótlása nem lévén — velük szemben az északi és a keleti részekben kisebbségbe került, majd szigetszerű helyzetüknél fogva beolvadt (255–7). A monog-

ráfia a középkori Magyarország lélekszámának megbecslésére tett korábbi, MÁLYUSZ ELEMÉR-féle kísérlet pontosításával zárul. Mályusz az ország 2 725 000 fős lakosságának 23%-át (620 000) tartotta a nemzetiségekhez tartozónak. Kristó saját kutatásai alapján a következőképpen nyilatkozik: „Mályusz becslését a magyarság száma és számaránya szempontjából kedvezően megállapítottnak látom, és a 77%-os arányt csak mint felső határt vélem elfogadhatónak, míg az alsó határt a 60–70% közti értéktartományban gondolom elhelyezni...” (258). Munkája végső tanulságaként megállapítja, hogy „az mindenképpen vitán felül áll, hogy Magyarország a középkor végére jelentős mértékben idegen etnikumok hazájává vált” (i. h.).

A monográfia ismertetése során arra törekedtem, hogy belőle azokat a vonásokat, gondolatokat emeljem ki, amelyek a dolgozat többértékű hasznosíthatóságát mutatják. Sajátos kutatási területén mind a történelemnek, mind a nyelvészetnek (névkutatónak) érdemes fontolóra venni azokat a hagyományos vagy újszerű tudományos vizsgálati szempontokat, amelyeket Kristó figyelmünkbe ajánl.

RÁCZ ANITA

Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Összeállította ÖRDÖG FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. (958 lap)

Az egyes szinkrón helynévrendszerek vizsgálatának alapfeltétele az elemzendő korszak névkincsét tartalmazó forrás, helynévi adatbázis vagy helynévtár: az Árpád-kor toponimáinak rendszerszerű elemzésekor például GYÖRFFY GYÖRGY (sajnos torzóban maradt) négykötetes történelmi földrajza az elsődleges és filológiaiilag legmegbízhatóbb forrás, ha pedig mai szinkrón névanyagot vizsgálunk, az elkészült megyei névtárakra támaszkodhatunk. Az előbbiekhöz hasonló természetességgel fordulunk CSÁNKI adattárhoz, ha a Hunyadiak korának magyar névrendszerét kutatjuk (CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913 és FEKETE NAGY ANTAL, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. Bp. 1941. Reprint kiadás: 1985).

CSÁNKI DEZSŐ mintegy száz éve összeállított helynévtára szervesen illeszkedik a XIX. század második felében kialakuló történelmiföldrajz-irodalom fejlődési vonulatába: jelentősebb elődeiként RUPP JAKAB „helyrajzi” történetét (Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézményekre I–III. 1870–1876) és PESTY FRIGYES munkáit (Az eltűnt régi magyar vármegyék I–II.,

Bp., 1880; és A magyarországi várispánságok története. 1882) említhetjük. Közvetlen előzménye az a csonkán maradt névtár, mely TELEKI JÓZSEF, A Hunyadiak kora Magyarországon című sorozatának VI. köteteként jelent meg. CSÁNKI e mű kiegészítéseként, a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából kezdett hozzá a XV. századi névkincs összegyűjtéséhez, melybe helyenként Árpád-kori adatokat is bevont. Az első kötet 1890-ben jelent meg, és huszonhat vármegye várainak, városainak és egyéb helységeinek névadatait közli. A következő kötetek egyre nagyobb részletességgel mutatják be az egyes vármegyék településeit, így az egymás után megjelenő, nagyjából egyforma terjedelmű kötetekbe egyre kevesebb megye került be. A négy kötetből álló, megint csak csonkán maradt sorozatot FEKETE NAGY ANTAL egészítette ki egy egyetlen megítét tárgyaló résszel 1941-ben. CSÁNKI névtára így összesen ötvenegy vármegye névanyagát tartalmazza, ám az eredeti tervekkel ellentétben nemcsak az egykori vármegyék egy része, hanem a kutatásokat nagyban segítő térkép és a betűrendes mutató sem készült el. Ez utóbbi pótlására vállalkozott ÖRDÖG FERENC több mint száz év múltán.

A Helynévmutatóhoz a kötet egyik lektora, KISS LAJOS írt előszót (7–8, németül 23–4), melyből a felhasználó az alaplát, a CSÁNKI történeti földrajzának keletkezéstörténetét ismerheti meg. Az adattárat megelőzik a mutató tartalmára és a szócikkek szerkezeti felépítésre vonatkozó információk (9–14, németül 25–30), továbbá a CSÁNKI által feldolgozott vármegyék listája és rövidítésük jegyzéke (15–7), illetve egy földrajziköznév-jegyzék is (18–20). Az adattárba ÖRDÖG FERENC a Csánki-kötetekben szereplő valamennyi helynévadatot (tehát a várakat, városokat és helységeket tárgyaló részek mellett a megyei bevezetők, lábjegyzetek és a birtokosokat ismertető fejezetek helynévadatait is) felvette. A több mint 900 oldalas adattár világos szócikkstruktúrával, egyszerű utalási rendszerrel és az azonosítást nagyban segítő tipográfiával jelentősen gyorsítja a keresést.

CSÁNKI helynévtára és a most elkészült mutató nemcsak a Hunyadiak korára vonatkozó szinkrón vizsgálatok elengedhetetlen forrása, hanem diakrón, összehasonlító kutatásokban is nagy segítségünkre lehet. Árpád-kori neveink továbbélésének, formai változásainak vagy eltűnésének feltérképezéséhez későbbi korok névanyaga szolgálat viszonyítási alapot.

Ha a középkori Baranya vármegye lakott helyeinek névrendszerét kutatjuk, az Árpád-korban GYÖRFFY történeti földrajza alapján mintegy 520 denotátum 630 nevből álló korpuszt vizsgálhatunk, míg a későbbi, XV. századi Baranyában CSÁNKI adatai szerint már 850 lakott hely létezik, s ezek összesen csaknem 1000 nevet viselnek.

Milyen viszony van a két korszak névrendszere között? A korai ómagyar kori Baranya vármegye GYÖRFFY által közölt településnevei között körülbelül 350 olyan névalak található, amely a Hunyadiak korában változatlan formában élt

tovább, ilyen például *Abony*, *Daróc*, *Dörgicse*, *Koppány* vagy *Szomorfalva* neve. Ennél jóval kisebb a száma azoknak az Árpád-kori denotátumoknak, amelyek neve településnévként később nem jelenik meg: mindössze 110 ilyen hely (123 név) mutatható ki a két névtár összevetésével, nem érik meg a Hunyadiak korát többek között a *Bakófölde*, a *Jagodnik* és a *Kasztrica* nevek.

A CSÁNKI-féle adattárban 450 olyan baranyai településnév szerepel (tehát az összes névadat csaknem fele), amelyeknek az Árpád-kori adatok között nincs előzménye: nem vezethetők vissza a korai ómagyar korba adataink alapján például a *Fazekas*, *Karocsa*, *Marótfalva*, *Ravasztelke*, *Sitke*, *Tapász* helynevek. Azt, hogy lényegesen kisebb a csak Árpád-kori adatolású helynevek száma, mint azoké, amelyek csak a későbbi időszakban mutathatók ki, vélhetően nemcsak a 15. századi alapítású falvak tömegével magyarázhatjuk, hanem azzal is, hogy korai ómagyar kori oklevelek s velük a helynévi adatok véletlenszerűen maradtak fenn.

Mind az Árpád-korban, mind pedig a Hunyadiak korában gyakori jelenség, hogy egy-egy település több nevet is visel. Előfordul, hogy a korai ómagyar kori azonos denotátumra utaló nevek közül az évszázadok során egy vagy több kikopik, s végül egy marad használatos (az Árpád-kori szinonim *Kács* és *Kácsfalva* például a XV. században már csak *Kácsfalva* néven szerepel), de nem ritka ennek fordítottja sem: az Árpád-kori adatok alapján stabilnak tűnő, azaz szinonima nélküli név mellett később annak alakváltozata (*Belvárd* például a Hunyadiak korában két néven, *Belvárd*-ként és *Belváradja*-ként is előfordul) vagy vele nem morfológiai kapcsolatban álló konkurrens formája bukkan fel (*Poroszló* neve tovább él ebben az alakban is, de kialakul a név *Tótporoszló* és *Szemefalva* változata is).

Végezetül a nevek szerkezeti változására is találhatunk példát Baranya vármegye névanyagában. Ebben a korpuszban is érvényesülni látszik az a tendencia, hogy a névhasználók a rövidebb névalakok helyett gyakrabban váltanak hosszabb formára (*Alma* neve *Almamellék*-re, *Tésény* *Tésényfalva*-ra, *Vadas* *Vadasá*-ra változott), de ritkábban az ezzel ellentétes irányú változás is kimutatható (*Szőkéd* a Hunyadiak korában képző nélküli alakban, *Szőke*-ként él tovább, *Világosberek* folytatása pedig a *Virágos* helynév).

Az ehhez hasonló névélettani vizsgálatok mellett sok más szempontú, a XV. századot érintő helynévtani és nyelvtörténeti kutatásban, de egyéb tudományágakban is (hely-, család-, birtoklás-, gazdaság- és egyháztörténeti, etnikai vizsgálatokban) gyakran hivatkozott forrás a több mint száz éve kiadott Csánki-féle történeti földrajz. A helynévadatok felhasználását mostantól nagyban megkönnyíti az ÖRDÖG FERENC által összeállított Helynévmutató, s bizonyára ugyanilyen haszonnal forgatjuk majd a bevezetőben ígért személynévi mutatót is.

PÓCZOS RITA

HAJDÚ MIHÁLY, **Általános és magyar névtan.**
Osiris Kiadó, Budapest, 2003. (955 lap)

1. HAJDÚ MIHÁLY nemrégiben megjelent tankönyvének címe (Általános és magyar névtan) elméleti igényű összefoglaló munkát sejtet: a nemzetközi és a hazai névelméleti szakirodalom szintézisét, értékelését és rendszerbe foglalását ígéri. A kötet ilyen szempontból mindenképpen hiánypótló lehet a magyar névtudományban, hiszen hasonló témájú összegzés írására J. SOLTÉSZ KATALIN kitűnő munkájának megjelenése óta (1979) senki nem vállalkozott.

2. HAJDÚ könyvében rövid bevezető után elsőként a névtudomány történetét tekinti át az ókortól napjainkig. A hatalmas szakirodalmi háttérre támaszkodó ismertető jellegű tudománytörténet kronologikus rendben halad, névkutatási paradigmákat, korszakokat explicit módon nem különít el (17–37).

A szerző ezt követően az önelvű névtan képviselőjeként a névkutatás társtudományainak (az ilyen tekintetben domináns nyelvészetnek, ezen belül a nyelvtörténetnek, dialektológiának, szociolingvisztikának és stilsztikának, továbbá a nyelvtudomány mellett az irodalomtudománynak, a történettudománynak, a teológiának, a jogtudománynak, a közgazdaságtannak és a földrajznak) a névtannal való lehetséges érintkezési pontjait mutatja be röviden (38–45).

3. A főként névelméleti tárgyú „Általános kérdések” című alfejezetben HAJDÚ korábbi tanulmányaival összhangban a tulajdonnévi kategóriát a következőképpen véli leginkább megragadhatónak: „minden nyelvi jel tulajdonnév lehet, amit alkotója vagy használója annak tekint” (58; a szerző kiemelésait itt és a továbbiakban töröltem — F. K.; vö. még 53). HAJDÚ MIHÁLY ezen álláspontja a magyar névtani szakirodalomból leginkább HEGEDŰS (1997, 1999) és TOLCSVAI NAGY (1996) tulajdonnév-felfogásával rokonítható.

3.1. A tulajdonnév pragmatikai szempontú megközelítése vezeti el HAJDÚt egyfelől a névformánsok létében való kételkedéshez (53, 136–7), másfelől pedig a tulajdonnévvé válás és a köznevesülés fokozatosságának tagadásához (54–8, 72).

Érdekesen mond ellent ugyanakkor ez utóbbinak a szerző azon megjegyzése, amely szerint a köznevesülés során „egy névviselő (személy, hely vagy más objektum) a többi hasonlónál ismertebbé válik, nevét egyre többen használják, s lassan, fokozatosan fogalommmá válik” (71).

3.2. A jelentéstani kérdéseket tárgyaló kisebb alfejezetben a denotációról és denotátumról, a motiváltságról és önkényességről, az információtartalomról, a konnotációról és névhangulatról, valamint a tulajdonnévi hangalak és jelentés lehetséges összefüggéseiről (mono-, poli- és heteronímia, illetve mono-, poli- és heterodenotátum) szól a szerző (82–95).

HAJDÚ MIHÁLY a tulajdonnév jelentésén nem a denotációt, hanem a denotátumot érti, érvelése szerint ugyanis a fizikálisan nem létező dolgok tulajdonneveinek is vannak jelöltjeik, a különbség csupán annyi, hogy ezek a denotátumok az emberi tudatban léteznek (85–6).

A szerző a fentieknek megfelelően a tulajdonnevek szemantikájával kapcsolatban a következő megállapításra jut: bár „a legtöbb ember jelentésen az etimológiai jelentést érti” (82), „a név jelentése [...] azonos magával a megjelölttel: *nomen proprium et denotatum idem esse*” (86). HAJDÚ MIHÁLY a továbbiakban ugyanakkor e két jelentésszintet mégsem különíti el, „a név jelentésén” ugyanis rendre az áttetsző etimon jelentését érti: vö. „a testi tulajdonságra utaló nevek viselői ritkán felelnek meg nevük jelentésének” (83); „A buddhista nevek általában filozófiai fogalmakat jelentenek” (165); „*Latomas, Latamas* (1211), amely ’megálmodott’ jelentésű is lehet” (349) stb. A szerző ezen eljárásában minden bizonnyal a korábbi GOMBOCZ-féle jelentésfelfogás (1926/1997: 156–8) latens továbbélése mutatkozik meg.

3.3. A kötetet olvasva azt tapasztalhatjuk, hogy HAJDÚ MIHÁLY monográfiájában is tetten érhető a tulajdonnevek elsődlegességét/másodlagosságát érintő általános, de mindenképpen indokolt szakmai bizonytalanság: közismert, hogy a névelméleti kutatások ezt a kérdést még manapság sem tudják egyértelműen megválaszolni.

HAJDÚ munkájában a tulajdonnevek végső közszói eredeztetése mellett érvel, a kategória elsődlegességét csak a nyelvkeletkezés idején tartja elképzelhetőnek („azt valljuk, hogy valamennyi nyelvben köznevek váltak tulajdonnevekké. Közben mégis érdemes elgondolkodnunk azon, hogy a beszéd kialakulása kezdetén valóban megtörténhetett az ellenkezője is”: 19; vö. még 9); majd más helyeken — ám az imént leírtaknak némileg ellentmondva — olyan nevekről is szól, amelyeknek nincs etimonjuk, mert „mesterségesen alakultak ki valakinek a játszi kedvteléseként” (83–4), vagy olyanokról, amelyek „szófaja [...] értelmetlen hangsor” (131).

3.4. „A tulajdonnév a nyelvtani rendszerben” című részben (128–32) HAJDÚ MIHÁLY — anélkül, hogy a (napjaink nyelvtudománya számára is problémás) *szó* terminusról alkotott elképzeléseit kifejtené — arra hivatkozik, hogy a tulajdonnevek gyakran „több szóból” állnak, így a főnevek csoportjába való szokásos besorolásuk tarthatatlan (vö. még 771).

E gondolata egyébként nem előzmény nélküli: „A tulajdonnév mint szófaji kategória” című korábbi tanulmányában (1997) a probléma feloldásának érdekében a mondat és a mondatrész között egy újabb, pontosan nem definiált hierarchikus szintet (mondatelemet) is elkülönít, amelynek két fajtája van: a közszó és a tulajdonnév. HAJDÚnak ezt az elképzelését — amelyet mostani kötetébe csak implicit módon emelt be — leginkább NYIRKOS ISTVÁN hasonló témában írt tanulmányának (1998) gondolatmenetével rokoníthatjuk.

Korábbi írásainak megfelelően HAJDÚ a tulajdonnevek különállása mellett érvelve végül a következő — több szempontból is megkérdőjelezhető — megállapításhoz jut el: „A tulajdonnév tehát főnévként illeszkedik be a kommunikációba (mondatba, szövegbe), de nem a közzavakhoz hasonlóan gondolatközlő eleme annak, hanem azonosító funkciójú, s így független a többi szófajtól, azok mellett külön rendszert alkot. [...] Nyelvtanainknak tehát egymástól függetlenül kell tárgyalniuk a kommunikáció eszközeit (közzavakat) és az azonosítás eszközeit (tulajdonneveket)” (131).

3.5. „A nevek grammatikája” című rész — HAJDÚnak az iménti, a tulajdonnevek önálló nyelvtanát hirdető elképzelésével összhangban — hangtani, alaktani, szófajtani, névalkotási és névszintaktikai kérdéseket tárgyal (132–43); a „Névváltozások” című rövid alfejezetben pedig a tulajdonnevek morfológiai és jelentésbeli változásairól (alakváltozatok, ellipszis, metafora, metonímia, névtárgulás, névszűkülés) szól a szerző (95–101).

Ez utóbbi rész — legalábbis megítélésem szerint — világosabb tagolású lehetne, ha a tárgyalás során HAJDÚ határozottabban elkülönítené a tulajdonnév → tulajdonnév (pl. *Urál* 'hegy' > *Urál* 'folyó') és a tulajdonnév → közzzó (pl. *Mohács* helynév > *mohácsok* 'tragikus események') irányú módosulásokat. A szerző így teljesebbé tehetné a tulajdonnevek keletkezéstörténeti leírását, hiszen ilyen elrendezés esetén (illetőleg a közzzó → tulajdonnév irányú változásnak a tipológiába való felvételével) e részbe beemelhetővé válnának „A nevek grammatikája” című egység névalkotási kérdéseket (pl. a rövidülést, az elemelhagyást) taglaló szakaszai is, de ugyanitt kaphatnának helyet a külön alfejezetbe szorult köznevesülés esetei (71–82).

Mindemellett a „Névváltozások” részbe (95–101) beilleszthetők lennének még a „Közzzavak és tulajdonnevek összefüggései” cím alatt tárgyalt keletkezéstörténeti jelenségek (59–71) is. Ez utóbbi részben ugyanis HAJDÚ MIHÁLY azokat a névszerkezeti változásokat igyekszik rendszerbe foglalni, amelyek során a tulajdonnév elveszti etimológiai áttetszőségét (pl. *Szenttrinitás* > *Terentás* településnév), illetve azokat, amelyek eredményeként a tulajdonnév látszólag másik (új) etimonhoz kötődik (pl. *Hidegséd* > *Hidegség* víznév).

Mindenképpen szükséges megemlítenünk azt is, hogy HAJDÚ ez utóbbi nyelvi jelenséget (tkp. a beszélők azon szándékát, hogy a számukra már nem áttetsző neveknek új motivációt teremtsenek) — kissé logikátlanul — együtt tárgyalja az ettől teljesen független (azaz nem nyelvi, hanem nyelvészettörténeti természetű) naiv etimologizálással. A szerzőt e kérdéskör bemutatásakor minden bizonnyal az a terminológiai kétértelműség zavarta meg (amelyre egyébként maga is utalt: 62), hogy a szakirodalom a szóalkotásmód egy fajtáját és a tudományos alapokat nélkülöző szófejtést egyaránt *népetimológia*-ként emlegeti.

4. Az első „Általános névtan” című nagy fejezetben HAJDÚ MIHÁLY az eddig említetteken kívül még a tulajdonnevek fordíthatóságáról értekezik röviden

(143–5); és — a névkutatás önállóságát hirdető szemléletének megfelelően — igen bőségesen szól névlélektani kérdésekről is (101–27), majd egy rövid terminológiai kitekintés után (151–3) a világ kultúráinak személynévadási szokásait tárgyalja részletesen (153–319).

5. Ez utóbbi alfejezet (Személynevek) témájából adódóan KÁLMÁN BÉLA „A nevek világa” című ismeretterjesztő munkája analóg részeinek (1996: 16–40) lehet méltó folytatása.

A hatalmas nemzetközi szakirodalmi háttérre támaszkodó áttekintés alapvetően földrajzi egységenként halad, de néhol e rendszerező elvvel egyéb (történelmi, nyelvi) szempontok is keverednek. Ennek következtében logikátlaná válik a tárgyalásmód: így kerülhetnek például a magyarországi zsidóság személynévei a „Közel-Kelet” című részbe (176–80) vagy az Amerikába hurcolt afrikai rabszolgák és utódaik ottani (azaz: amerikai) személynévadási szokásai az „Afrika” alfejezetbe (162–3); de ugyanez a szemlélet nyilvánul meg a szerzőnek az „Európai népek” résszel kapcsolatos megjegyzésében is: „Kétségtelenül pontatlan a cím, hiszen Amerika és Ausztrália nem őslakosságának a névadásával is itt kell foglalkozni, mivel valamennyien Európából jutottak el az új földrészekre” (199).

6. A magyar személynévadás összegző bemutatására vállalkozó nagy fejezet első része — noha „A magyar névtörténet korszakolása” címet viseli —, névadási periódusok elkülönítésével csak igen keveset foglalkozik (323–5), ehelyett inkább leíró jellegű tudománytörténeti áttekintést nyújt (325–46).

A magyar személynévadás szakaszai HAJDÚnál a közismert nyelvtörténeti korszakokkal esnek egybe, ezeken belül kisebb (főként történelmi eseményekhez kötődő) periódusokat pusztán családnévtörténeti szempontból különít el a szerző (324–5).

7. A következő igen terjedelmes alfejezetben rövid terminológiai bevezető után (347) az egyéni nevek (HAJDÚnál: a világi névadáson alapuló ún. egyelemű személynévek, valamint a keresztségben szerzett nevek) nyelvtörténeti korszakoként haladó tárgyalása következik (347–637).

Az ómagyar kori névanyag bemutatását HAJDÚ a megszokott módon, főként PAIS DEZSŐ tipológiájára (1921–1922) alapozva végzi el (347–65). A szerző helyesen ismeri fel: mivel csak azokat a neveket tekinthetjük átvételeknek, amelyek elsődlegesen is tulajdonnevekként kerültek be a magyar névrendszerbe (348), a török jövevénynevek tárgyalásakor a szokásos „jelentés szerinti [pontosabban: a névelőzmény jelentése szerinti — F. K.] csoportosítás is csak az eredeti, török nyelvben való értelmük [helyesebben: közszói etimonjuk — F. K.] alapján lehetséges” (357).

HAJDÚ az önelvű névtan képviselőjeként a középmagyar és újmagyar keresztnévadási szokásokat — többnyire mechanikusan, nemzedéknyi bontásokat

alkalmazva — főként névélettani és névgyakorisági szempontból tekinti át (365–412, illetve 412–637); a keresztnévek megterheltségének változásait kutatva a névválaszték gazdagítását szorgalmazó nyelvművelő szemléletet képvisel (vö. 340, 375, 377–9, 452–3 stb.).

8. A szerző az ezt követő alfejezet (638–731) élén álló terminológiai bevezetőben a *becenév* szakszót a következőképpen határozza meg: „a *becenév* [...] minden olyan névforma összefoglaló megnevezése, amely egyénnév [...] bármiféle alakváltozata, függetlenül a hangulatától és funkciójától” (638).

A névtípus morfológiai szempontú megközelítésének ugyanakkor ellentmondani látszik egyfelől az, hogy HAJDÚ e részben olyan „becenevekről” is ír, amelyek nem tulajdonnevekből keletkeztek alakmódosulással, hanem közszoói eredetűek (718); másfelől pedig az, hogy a szerző egy helyen a *beceneveket* olyan egyénnévvaltozatokként említi, amelyek a teljes névhez viszonyítva más funkcióval vagy eltérő hangulattal rendelkeznek (649); de ugyanennek a szemléletnek a megnyilvánulását tapasztalhatjuk abban is, hogy HAJDÚ a funkcionális névcserét mint névkeletkezési módot mutatja be tipológiájában (725–6).

8.1. HAJDÚ MIHÁLY a *becenevek* tárgyalása során alaktani elemzést ígér (638), rendszerezésében mégis főként keletkezéstörténeti kategóriákat szerepeltet (név végi rövidülés, képzés, név eleji csonkulás, ikerítés, mássalhangzó- és magánhangzó-változás, hangcsoportismétlés, szótagcsere, névösszerántás, összetétel).

A szerző a *becenevek* így kialakított sajátos altípusainak tárgyalását egyenként végzi, az önlevű névtan célkitűzéseinek megfelelően áttekintve azok névélettani és névgyakorisági jellemzőit is.

8.2. Az imént már említett szemléleti heterogenitás, azaz a morfológiai és névalkotási szempontok keveredése nyilvánul meg HAJDÚ azon eljárásában is, hogy RÁ CZ ENDRE nyomán (1960, 1966, 1967) a képzéssel alakult nevek közé más módon keletkezett névformákat is felvesz, például olyanokat, amelyek esetében „történetileg bebizonyítható a rövidülés, azonban egy adott korszakban már a nevek használói is képzett alaknak érzik a [...] rövidült neveket, s így is illenek bele a tárgyalt korszak *becenév*rendszerébe” (642; vö. még 653–6, 660, 662, 664 stb.). A szerző ugyanígy jár el a következő, családnevekkel foglalkozó egységben is, ahol a képzett nevek csoportjában — némi csúsztatással — tulajdonképpen nem is a képzéssel alakult családneveket, hanem azoknak a fenti értelemben vett képzős *becenévi* etimonjait tipizálja (814).

A *becenevek* osztályozásának logikáját még inkább megbontja, hogy ezt — a szemléletbeli keveredés miatt egyébként is megkérdőjelezhető — elvet maga HAJDÚ MIHÁLY sem érvényesíti következetesen munkájában: az *Idi* (< *Ildikó*), *Judi* (< *Julianna*), *Sadi* (< *Sándor*) stb. nevek kapcsán ugyanis megjegyzi, hogy noha ezek a mai nyelvérzék számára *-di* képzősöknek minősülnek, „nem lehet azonban alakulásuk módját teljesen figyelmen kívül hagyni. Ennek vizsgálatokor

megállapíthatjuk, hogy [...] más névalakítási módon jöttek létre, s ki kell reszesztenünk őket a *d*- típusú képzős nevek csoportjából” (672).

A RÁCZ ENDRE gondolatmenetét követő elv nyomán a *becenév* képző szokásos fogalma is természetszerűleg értelmeződik át HAJDÚnál. A szerző e csoportba a hagyományosan képzőnek tartott toldalékok mellé olyan névvégződéseket is felvesz, amelyek képzőjellege egyébként vitatható: a képző státus kritériuma ugyanis HAJDÚ MIHÁLY szerint csupán az, hogy az adott hang vagy hangcsoport több névváltozatban is előforduljon, és a teljes névhez képest eltérő hangulatú vagy más funkciójú névformát, becenevet eredményezzen (649; vö. még 642).

Mindezeknek megfelelően szerveződik a kötetben alkalmazott képzőtípológia is: a szerző — RUZSICZKY ÉVA azon megjegyzésére hivatkozva, hogy a mai nyelvtudat nem képes elemeire bontani a több képzőből összeforrt alakulatokat (1961: 342) — a szokásos etimológiai alapú kategóriák (egyszerű és összetett becenevképzők) helyett inkább a képzőbeli fonémák száma szerint elkülönülő egyszerű és testesebb típuspárt vezet be (662; vö. még 649).

8.3. HAJDÚ MIHÁLY az egyénnevek morfológiai változásaival kapcsolatban helyesen jegyzi meg: „igen ritka az az eset, amikor egy-egy alakulási mód (rövidülés, képzés, csonkulás stb.) önmagában szerepel egy névben. A különböző névalakítási módok rendszerint keresztezik egymást” (727).

A szerző ezen észrevételét ugyanakkor — éppen annak fontossága miatt — hasznos lett volna e fejezet gondolatmenetébe szervesen is beépíteni, azaz a kisé torzító kategorikus osztályozás helyett a tulajdonnevek hangalakai és morfológiai módosulásainak (itt: a becenevek keletkezésének) megragadására egy rugalmasabb leírásmódot választani, és — a besorolási bizonytalanságok kiküszöbölése érdekében — inkább elméleti, mintsem gyakorlati jelleggel közelíteni ehhez a kérdéskörhöz (vö. ugyanakkor 697, 701, 726, 728).

9. A „Családnevek” című részben (732–875) HAJDÚ a *családnév* és a *vezetéknev* terminusokat szinonim értelemben használja annak a személynévtípusnak a megnevezésére, amelyik „valóban a családot jelöli, tehát az egész család, fölmenők és leszármazottak viselik, vagyis öröklődik” (732).

9.1. A szerző a névtípus kialakulásának okait kutatva (733–40) arra a megállapításra jut, hogy a névhomonímia, a pontosabb identifikáció szándéka, gazdasági és jogtörténeti okok, az oklevélírási gyakorlat és a nyelvi divat együttesen játszottak közre abban, hogy „már a XIII. században használták a családnevek különböző formáit, ha nem is fordultak elő ezek a följegyzésekben rendszeresen, s azok is elsősorban a latin oklevélírási gyakorlata szerint lefordításra kerültek. A XIV. század elejére minden bizonnyal már általános volt az elterjedésük, és nyilván a használatuk is, de még gyakran változhattak, könnyen cserélődhettek a legkülönbözőbb okok miatt” (740).

9.2. HAJDÚ a személyre utaló közsavak névkiegészítő szerepe mellett foglal állást (743–9), a foglalkozásnévi utótagokat pedig attól függően tekinti a név szerves részeinek (családneveknek), illetőleg közsői névtartozékoknak, hogy azok öröklődnek-e vagy sem (742).

9.3. A szerző a családnevek öröklődésének és változásainak áttekintése után (750–2, illetve 752–61) a névtípus osztályozási lehetőségeit taglalja (761–73).

HAJDÚ MIHÁLY a családnev-rendszerezések eddigi szakirodalmából válogat (761–6), majd az e munkákból nyert tapasztalatok segítségével alakítja ki saját névelemzési szempontjait, amelyek a következők: a névadás indítéka, az etimon nyelvi hovatarozása, morfológiai és szófajtani elemzés, jelentéstani és stilisztikai vizsgálat, földrajzi, dialektológiai, etnikai, vallási és társadalmi szempontú elemzés, névélettani és névgyakorlási vizsgálat, illetve mindezek időbeli változásainak áttekintése (766–73).

10. Noha a szerző a „Magyar személynevek” című részben az egyéni, a becézés és a családnevek tárgyalásának önálló fejezeteket szentelt, a (tőle képviselt pragmatikai szempontú tulajdonnév-felfogással egyébként leginkább harmonizáló) ragadványnevekről — az olvasó számára érthetetlen módon — megfedkezett.

Ez a mulasztás — indokolatlanságán túl — azért is különösen sajnálatos, mivel úgy gondolom, hogy éppen ez a névtípus az, amelynek vizsgálata a személynévkutatáson belül kiemelt helyet érdemel: a jelenkori ragadványnevek jellemzőinek feltárása ugyanis régi személyneveink vizsgálata számára is fontos észrevételekkel szolgálhat, hiszen a mostani ragadványnévanyag vizsgálata során fokozott mértékben van alkalmunk arra, hogy a nevek keletkezési körülményeit és a névtípus névadási normáját alaposan tanulmányozzuk. Az itt nyert tapasztalatokat így módon a történeti személynevek (ősi egyénnevek, családnevek) kutatásában is hasznosíthatjuk, ahol a vizsgálat efféle feltételei kevésbé kedvezőek.

11. Igen értékesnek tarthatjuk HAJDÚ MIHÁLY azon módszertani észrevételét, miszerint az eddigi névtipológiákban főként „a szempontkeveredések okozták a zavart [...] Ez azonban semmiképp sem jelenti azt, hogy az alkategóriák nem lehetnek másik nagy csoportból kölcsönzöttek. Ha a célszerűség úgy kívánja, akkor a kisebb egységek párhuzamosan lehetnek más szempont szerint kiválasztottak, de önmagukban azoknak is tisztáknak kell lenniök. Ha újabb szempontból is célszerű megnézni egy-egy névcsoportot, akkor azt újabb alsóbb, kisebb csoportokban, harmad-, negyedrendű alkategóriákban kell megtenni. Egy-egy szinten soha ne keveredjenek a szempontok” (766–7).

Mindezeket szem előtt tartva azonban meglepő, hogy HAJDÚ MIHÁLY munkájában maga sem törekszik egyértelmű osztályozások kialakítására: amellet, hogy a szakirodalomból átemelt tipológiák ilyen jellegű tévedéseit általában nem korrigálja (vö. 184–5, 191–2, 206, 218–20, 244, 354, 357–8 stb.), saját rendszerezései sem mentesek a szemléleti heterogenitástól.

A becenevek és a családnevek kapcsán már említett, morfológiai és névalkotási szempontokat ötvöző rendszerezésein túl tipológiai kevertség jellemzi például a családnevek szemantikai osztályozását is (786–809), amelyben az etimónok jelentése alapján kialakított kategóriák (pl. foglalkozásra, tulajdonságra utaló nevek) együtt szerepelnek a névelőzmények lexikális csoportjaival (keresztnev, helynév) és a jövevénynevek keletkezéstörténeti osztályaival (szláv, német, román stb. tulajdonnévi átvételek).

12. HAJDÚ munkájának e tematikus egységeit a könyv címével („Általános és magyar névtan”) összevetve kissé érthetetlen az olvasó számára, hogy a tulajdonnév problematikájával foglalkozó rövidebb rész után (15–150) a személynévadás kérdése miért kapott oly nagy és más névtípusokhoz képest szinte kizárólagos hangsúlyt (151–875). Bár (a fedőlapon egyébként nem szereplő) „Személynevek” alcím e tekintetben némi magyarázattal szolgálhat: a szerző két kötetesre tervezhette írását. Kár, hogy erre vonatkozó egyértelmű kijelentést a szövegben sehol nem találunk.¹ Ezért úgy vélem, szerencsésebb lett volna, ha a szerző munkája címéül a fenti helyett inkább az „Általános és magyar személynévtan” elnevezést választja.

13. Sajnálatos, hogy a kötetben sok nyomdahibát találhat az olvasó; mindenképpen elismerésre méltó ugyanakkor a munka nemzetközi és hazai szerzők írásait egyaránt felvonultató hatalmas (pontosan 2915 tételes) bibliográfiája (877–955).

14. A szerző oktatási célokra szánt kötetében új elméletet nem dolgozott ki, nem is ez volt a feladata. Ahogyan maga is fogalmaz: „mint minden tankönyv, ez is az eddigi kutatásokat ötvözi, az esetleges eltérő véleményeket nem hallgatja el, de lehetőleg egységes képet alkotva bemutatja a tudomány mai állását, ismereteinket a tulajdonnevekről” (11–2).

A kötet szerzője által megfogalmazott elv szempontjából különösen sajnálatosnak tarthatjuk, hogy HAJDÚ MIHÁLY tankönyvírói célkitűzéseit munkájában végül mégsem valósítja meg: a már ismertetett szakmai problémákon túl a kötet szerkezete és tárgyalásmódja miatt sem igazán alkalmas arra, hogy összegző és áttekintő kézikönyvként vállaljon részt az egyetemi-főiskolai oktatásban.

FEHÉR KRISZTINA

¹ Itt jegyzem meg, hogy ZÁNTÓ EDINA e könyvről írott ismertetésében a kötet 150. lapján olvasható szerzői megjegyzést (ti. az egyes névcsoportok „bővebb kifejtése, alosztályaik megnevezése később, a megfelelő helyeken fog megtörténni”) ilyennek véli (vö. ZÁNTÓ 2004: 210). Megítélésem szerint azonban HAJDÚ e kijelentése — annak általánossága miatt, továbbá azért, mert az a személynevekre is vonatkozik — nem tekinthető kétkötetességre utaló szövegrésznek.

Irodalom

- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926/1997): Jelentéstan. In: Uő: *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1997. 129–94.
- HAJDÚ MIHÁLY (1985): A névvé válás folyamatáról. In: BÉKÉSI IMRE (szerk.): *Név és névkutatás. Az Inczeffi Géza halálának 10. évfordulóján rendezett emlékülés előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. sz. Budapest. 29–34.
- HAJDÚ MIHÁLY (1991): A magyar névtudomány a magyar nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest. 250–4.
- HAJDÚ MIHÁLY (1997): A tulajdonnév mint szófaji kategória. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY (szerk.): *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz. Budapest. 471–7.
- HAJDÚ MIHÁLY (1998a): A tulajdonnév „meghatározása”. *Névtani Értesítő* 20: 5–12.
- HAJDÚ MIHÁLY (1998b): Tulajdonnevek a nyelvi rendszerben. *Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 24: 52–6.
- HAJDÚ MIHÁLY (1999): Nyelvtudomány-történeti vizsgálódás a tulajdonnevek szófaji besorolásáról a XIX. század közepéig. In: KUGLER NÓRA–LENGYEL KLÁRA (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. Budapest. 141–8.
- HAJDÚ MIHÁLY (2000): Az önálló névtan születése és szükségessége. In: NAGY L. JÁNOS (szerk.): *Petőfi, névtan, helyesírás. Implom József Középiskolai Helyesírási Verseny 1998–1999*. Gyula. 72–82.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003): Kommunikáció és identifikáció. *Magyar Nyelv* 99: 1–9.
- HEGEDŰS ATTILA (1997, 1999): Mi a tulajdonnév? *Névtani Értesítő* 19: 5–8, 21: 314–7.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA (1996): *A nevek világa*. Negyedik kiadás. Debrecen.
- NYIRKOS ISTVÁN (1998): A tulajdonnevek szófaji besorolásának kérdéséhez. *Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 24: 57–65.
- PAIS DEZSŐ (1921–1922): Régi személyneveink jelentéstana. *Magyar Nyelv* 17: 158–63, 18: 26–34, 93–100.
- RÁCZ ENDRE (1960): Rövidüléssel alakult becéző nevek a XIV. században. *Néprajz és Nyelvtudomány* 3–4: 69–84.
- RÁCZ ENDRE (1966): A névrövidüléssel alakult becéző nevek újabb előfordulásairól. *Magyar Nyelv* 62: 408–20.
- RÁCZ ENDRE (1967): Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjairól. *Magyar Nyelv* 63: 292–7.
- RUZSICZKY ÉVA (1961): A szóképzés. In: TOMPA JÓZSEF (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I*. Budapest. 333–420.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (1996): A tulajdonnév jelentéstanáról egy névcsoport kapcsán. *Magyar Nyelv* 120: 319–25.
- ZÁNTÓ ÉDINA (2004): Hajdú Mihály, Általános és magyar jelentéstan. *Névtani Értesítő* 26: 210–6.

RADÓCZNÉ BÁLINT ILDIKÓ: **A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben.** Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 1. Szenci Molnár Társaság, Budapest, 2001. (61 lap)

Radóczné Bálint Ildikó — mint a sorozatszerkesztő előszavából megtudjuk — magyar szakos levelező egyetemi hallgató volt, s kis könyve 2000-ben benyújtott szakdolgozatának némileg módosított változata. RADÓCZNÉ világos szerkezetű munkájának felépítése a következő. A „Bevezetés” ismerteti a célkitűzéseket és az alkalmazott vizsgálati módszereket. „A 'kegyelem' jelentésű szavak a költői művekben” című fejezet a vonatkozó szavak szerinti alcsoportokra osztva, számos példával szemléltetve szövegösszefüggésben mutatja be az *irgalom*, *jókedv* (*jó kedv*), *jóvolta* (*jó volta*), *kedv*, *kegyelem*, *kegy(es/ség)*, valamint a *malaszt* szavaknak és származékaiknak az előfordulásait. A helyesírás jellemző vonásai szintén figyelemmel kísérhetők, tudniillik a vizsgálatban Szenci Molnár Albert zoltárparafrázisainak és az általa szerzett néhány egyéb éneknek, költői rögtönzésnek a tudományos, kritikai kiadás, tehát megbízható, az eredeti ortográfiát is tükröző szöveg a forrása (Szenci Molnár Albert költői művei. RMKT. XVII. század. 6. kötet. Sajtó alá rendezte STOLL BÉLA. Akadémiai Kiadó. Bp., 1971). Az alfejezetek táblázatai számszerűen is megadják az egyes szavak és származékok gyakoriságát. A szerző kitér a katolikus és a protestáns szóhasználat közti esetenkénti különbségekre, s arra is rámutat, hogy olykor a szövegekörnyezet, a párhuzamos sorok segítenek a szavak pontos jelentésének a megállapításában. Például a *jókedv* jelentése lehet 'tetszés' vagy 'öröm' is, de mint az újabb szakirodalom ugyancsak kimutatta, a korabeli (protestáns) egyházi nyelvben legtöbbször 'kegyelem' az értelme. A 'kegyelem' jelentésű szavak a Discursusban című fejezet az előzőhöz hasonló módon tárgyalja Szenci Molnár 1630-ban megjelent teológiai tárgyú fordításában, a „Discursus de summo bono” című munkában (Régi Magyar Prózai Emlékek. 4. kötet. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta VÁSÁRHELYI JUDIT. Akadémiai Kiadó. Bp., 1975) a *grácia*, *irgalom*, *jóakarát*, *jókedv*, *jóvolta*, *kedv*, *kegy(es/ség)*, *kegyelem* szavakat és származékaikat. Az „Összefoglalás” táblázatai a tárgyalt szavak előfordulásának arányát százalékban is megadják, s szemléltetik a költői és a prózai szöveg szóhasználatára közti különbséget is. A zoltárokban, illetve az összes költői műben a 'kegyelem' jelentésű szavak közül a *jóvolta* (*jó volta*), az *irgalom*, illetve a *kegyelem* a három leggyakoribb, 44 (32%), 35 (25%), illetve 32 (23%) előfordulással. A Discursusban ugyanez a sorrend a következő: *kegyelem* (43, 39%), *kedv* (35, 31%), *grácia* (20, 18%). A *grácia* a költői művekben nem fordul elő, az *irgalom* pedig a Discursusból hiányzik. A katolikus egyházi nyelvhasználatban gyakoribb *malaszt* mindössze egyszer fordul elő, a 67. zoltárban. Az összes szóelőfordulás a költői művekben 138, a Discursusban pedig 111. Ha

nemcsak az alapszavakat, hanem a származékaikat is figyelembe vesszük (például *kegyelemteljes, kegyelmes, kegyelmesen, kegyelmesség, kegyelmez, kegyelmező*), akkor különösen a költői művekben nő meg a gyakoriság. Itt 416, a Discursusban pedig 170 szóelőfordulás van, s az első három helyen a sorrend így alakul: *kegy(es/ség)* — maga a *kegy* későbbi elvonás — 156 (38%), *kegyelem* 108 (26%), *irgalom* 68 (16%), illetve a Discursusban *kegyelem* 56 (33%), *kedv* 52 (30%), *grácia* 21 (12%). Az elemző részt a „Függelék”-ben gazdag példatár és a szómutató követi. Az egész munkát pedig az „Irodalom- és rövidítés-jegyzék” zárja.

Radócné igen alapos munkát végzett: nagy mennyiségű adatot gyűjtött össze, azokat pontosan rendszerezte és elemezte. Kitért a szinonimákból álló szó párok és párhuzamos szerkezetek típusaira is. A szinonimák rendszerének, jelentéstörténetének kutatása a nyelvtudomány egyik fontos és többfelé ágazó kérdése. A kegyelem fogalma pedig a keresztény teológia számára igen jelentős. Úgyhogy Radócné témaválasztását ez okokból is örömmel üdvözölhetjük. S egyébként is kívánatos több figyelmet fordítanunk a 16–17. század gazdag irodalmi anyagára, a Vizsolyi Biblia nyelvére és nyelvi-irodalmi hatására s Szenci Molnár Albertre, kinek minden alkotása a reformáció tudományos, művelődési koncepciójának szerves része, s akinek munkássága hozzájárult nemzeti nyelvünk alakulásához, megszilárdulásához. Idézzük fel Szathmári István szavait: „nem elemeztük igazán elmélyülten és a teljesség igényével a Vizsolyi Biblia nyelvét és stílusát — a mai számítógépes világban én még egy teljes bibliai szótár összeállítására is gondolnék —, és nem kutattuk behatóan a költőkre, írókra gyakorolt hatását. Meg kell tennünk! A négyszáz év is kötelez.” (Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Szerk. Barcza József. Bp., 1990. 202). Valóban, Szenci Molnár munkásságát sem kutattuk még eléggé, az ő zsolnárfordításai és azok hatása is még további vizsgálatokra vár. Idén pedig éppen az ő úttörő latin–magyar és magyar–latin szótára (MA.) első megjelenésének van a négy-száz éves évfordulója.

Az teljesen érthető, hogy Radócné terjedelmi és más okokból témáját nem terjeszthette ki Szenci Molnár zsolnárfordításainak eredeti német szövegére, a Szenci Molnár által szintén figyelembe vett francia szövegekre és a Vizsolyi Bibliára vagy az eredeti héber Zsolnárkönyvre. Lényegében egyedüli kifogásként azt azonban hiányolom, hogy az MA.-ban nem tekintette át a ’kegyelem’ jelentésű szavakat. Az MA.-t ugyanis bizonyos megszorítással az 1600-as évek magyar szinonimaszótárának is tekinthetjük.

Végül még azt jegyzem meg, hogy Radócné Bálint Ildikó alapos és adatgazdag munkája az oktatásban szintén jól hasznosítható, s külön elismerés illeti őt azért is, hogy mint balmazújvárosi általános iskolai tanár, ilyen tudományos mércével is mérhető, hasznos, szép munkát írt.

DIENES ERZSÉBET

Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből.

Szerk. A. MOLNÁR FERENC és M. NAGY ILONA. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2003. (218 lap)

Az elmúlt évben újabb kötettel gazdagodott a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok című sorozata. Az ismertett könyv 14 tanulmánya a magyar egyházi nyelv történetének különböző időszakairól, jellemzőiről ad képet a legrégebb írott emlékektől a legújabb bibliafordításokig.

Az Árpád-korból fennmaradt első szövegméleink, a Halotti beszéd és könyörgés, valamint az Ómagyar Mária-siralom nemcsak a magyar nyelvnek és irodalomnak becses darabjai, hanem a finnugor nyelveknek is legkorábbi összefüggő, terjedelmesebb emlékei. Nem véletlen tehát, hogy kiváló nyelvészeinket szinte kivétel nélkül foglalkoztatta e két szöveg olvasatának és értelmezésének kérdése. A. MOLNÁR FERENC az elmúlt két évtizedben számtalan megjegyzéssel és észrevétellel gazdagította e nyelvemlékeinkre vonatkozó ismereteinket. A most megjelent tanulmánykötetben a két szövegmélelkel három írása foglalkozik, amelyek mintegy összegzését adják a korábban különböző helyeken publikált gondolatoknak. A HB. és az ÓMS. betűszerinti szövegét E. ABAFFY ERZSÉBET nyomán közli (39–40 és 58), majd megadja mind a két szöveg olvasatát és értelmezését. A korábbi szakirodalomra is támaszkodó saját olvasat és értelmezés néhány helyen eltér az általánosan elfogadottól, módosítva és tovább árnyalva az eddig ismert változatokat. A két szöveg teljes olvasata és értelmezése, valamint a hozzájuk fűzött gazdag jegyzetanyag — amelynek nagy részét eddig is ismerhettük, de itt most összefoglalva és olykor új gondolatokkal kibővítve együtt olvashatjuk — egységes képet nyújt a szerzőnek e szövegekről kialakult felfogásáról.

A három tanulmányt egymás után olvasva feltűnik, hogy A. MOLNÁR az előző kutatásoknál gyakrabban számol bennük íráshibával: *feze*, *unuttei* (HB.) és *kyniuhhad*, *therthetyk* (ÓMS.). Az íráshibát illetően a szerző maga is elismeri, hogy az „gyakorlatilag mindig hipotézis marad. Akkor azonban, ha más jó, elfogadható megoldás nincs, az íráshibát viszont különböző szempontokból föltehetőnek tartjuk, valószínűsíteni tudjuk, komolyan kell számolni vele” (84). Véleménye és érvelése szerint a HB. *feze* szava egy ’kezdeté’ jelentésű *feye* alak helyetti íráshiba (47); az *unuttei* szóban pedig az *n* betű téves olvasatának tartja a hosszú *tt*-t, a szó helyes olvasata és értelmezése tehát *ününei* ’övéi’ lenne, amelynek későbbi folytatása az *önönnei* (50). Mint A. MOLNÁR megállapítja, az ÓMS. *kyniuhhad* igealakját általában a *kinyújt* igével kapcsolják össze (I. GRÄGER, PAIS, MÉSZÖLY, BÁRCZI, VIZKELETY, BENKŐ), de már NÉGYESY LÁSZLÓ

(Igazításpróbák az Ó-magyar Mária-siralom olvasásához, MNy. 23 [1927]: 378), majd MARTINKÓ ANDRÁS (Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben. Bp., 1988. 146–7) felvetette annak lehetőségét, hogy a szóban az *a* betű helyett a rím által is támogatott (vö. *thekunched*) *e* olvasandó, s így a *könnyühed* ’könnyítsed’ ige rejlik a szövegben (68), azaz NÉGYESY szerint is a ’búból, fájdalomból könnyít’ jelentés. A szerző szerint „a *kinyújt* igét nem használjuk a fájdalom, a szenvedés megszüntetésével, enyhítésével kapcsolatban, s nincs *-ból*, *-ből* ragos vonzata sem”, arra viszont vannak példák, hogy „a szenvedéssel, a passióval kapcsolatban használják a *megkönnyebbít*, valamint a *könnyít* igét”. S a régiségben erre több, az első szótagban *i*-vel hangzó adat is van: *kinyebéti vót*, *kinyebehed* (70). A példaképpen felsorolt mondatokban ugyan a (*meg*)-*könnyebbít*, *könnyít* igék és származékaik — melyek a lelki fájdalom enyhítésével kapcsolatban fordulnak elő Balassinál is — mindig tárgyi vonzattal állnak (pl. 1577: „En meg *könyebetlec* titeket”. Tel: Evang. I. 99: NySz). Megtalálható azonban a *-ból*, *-ből* ragos vonzat is, ha nem is ugyanennek az igének a vonzataként, de olyan szerkezetekben, amelyekben „betegségből, tehát egyfajta fájdalomból való (meg)könnyítésről, megkönnyebbítésről, (megkönnyebbülésről), azaz jobb állapotba hozásról, kerülésről vagy meggyógyításról, meggyógyulásról van szó: DomK. 170: »mert ez *betegsegbevl* maydan meg *kevnyebedel*«” (70).

A *therthetyk* szóban *tt* > *rt* íráshibát tételez fel A. MOLNÁR FERENC, s így *e* szóalak a régi *tetik* ’látszik’ jelentésű szó *tettetik* formájú szenvedő alakja lenne (73). E véleményét egy külön tanulmányban részletesen is bemutatja (77–88), alaposan megvizsgálva a *kyul* határozószó szerepét is.

A felsorolt szavakban az íráshiba feltételezése annál is inkább elfogadható, mivel *e* szavak és szerkezetek jelentésének megfejtésére megnyugtató megoldás eddig nem született. A *feze* szóban hosszú időn át a *fészek* főnévnek vagy a *fizet* igének a tövét látták, de BENKŐ (ÁrpSzöv. 299–305) ezeket a megalapozatlanul ítélt magyarázatokat elvetve, elsősorban a szövegösszefüggésből kikövetkeztetve ’préda, martalék’ jelentésű szónak tartja *e* bizonytalan olvasatú, ismeretlen etimológiájú szót. (Mint A. MOLNÁR is hivatkozik rá, figyelemre méltó, hogy SAJNOVICS JÁNOS Demonstratioja a HB.-ben már számolt egy *feye* > *feze* íráshiba lehetőségével, noha az illető mondatot részben tévesen értelmezte.) Az *unuttei* szónak szintén nem volt megnyugtató magyarázata a korábbi szakirodalomban. Az ÓMS. *kyniuhhad* igealakjával, s annak ’kinyújt’ jelentésével kapcsolatban A. MOLNÁR MARTINKÓ ANDRÁST (i. m. 145–7) idézi, aki szerint az ÓMS.-mal rokonítható európai (latin) egyházi irodalomban nincs olyan hely, amely itt Máriának a bújából (fájdalmából) való kivonására utalna (68). A *therthetyk kyul* szerkezet igéjét sem a *tör*, sem a *tér* ige különböző jelentéseivel nem lehet megnyugtatóan megmagyarázni (BENKŐ i. m. 187–8, idézi A. MOLNÁR 78). Mindez persze még nem elegendő ahhoz, hogy az említett helyeken az

írás hibát tartjuk a megoldás kulcsának, ám mind a felsorolt elírásokra ($y > z$; $n > tt$; $tt > rt$; $e > a$) mint gyakori hibákra, mind az elírást is figyelembe vevő olvasat és értelmezés kódexekbeli és bibliai előfordulásaira lenyűgözően gazdag példaanyagot sorakoztat fel A. MOLNÁR FERENC.

Az említetteken kívül a két szövegméltre vonatkozó magyarázataiban A. MOLNÁR pontosít vagy tovább árnyal néhány más szót és szerkezetet is. Így a HB-ből a *por és hamu* nemzetközi szállóige előfordulásait mutatja be (42–3) és a *mige zocoztia vola* szószerkezet jelentését, melyben az igekötős ige folyamatos múlt idejű alakjával kifejezett ismétlődő cselekvésre hívja fel a figyelmet (43–7). Az ÓMS.-ben a ’zokog’ jelentésű *sepedyk* helyett a régi *sebhed* ’gyötrődik; sebesül’ jelentésű igealakot ajánlja, szintén számtalan példával igazolva ennek a régiségben való gyakori előfordulását az említett jelentésben (62–3). Finomítja vagy pontosítja a *bu*, a *buol farad*, a *vylagumtul*, a *fyodum*, az *urodum*, a *Vylag uilaga* s a *ualallal* szavak és szerkezetek ÓMS.-beli jelentését is (63–74).

Az apostoli hitvallás szöveg hagyományáról (*halottaiból*, *halottaiban*) című tanulmányban a *halottaiból feltámad*, *halottaiból feltámaszt* szószerkezettel kapcsolatban A. MOLNÁR meggyőzően bizonyítja, hogy a *halottaiból* szó nyelvtani felépítése csak úgy érthető meg, ha a *pokol halottaiból* birtokos jelzős szószerkezetet tekintjük összetartozónak. Így tehát az apostoli hitvallás „szálla alá poklokra, harmadnapon *halottaiból feltámad*” mondata (eredetileg) úgy érthető, hogy Krisztus harmadnapon a pokol halottaiból, azaz halottai közül támadt fel. A pokolnak pedig azért lehetnek halottai, mert e szónak a régi magyar nyelvben ’holtak hazája, alvilág’ jelentése is volt, bár ezt a jelentést egyetlen szótárunk sem veszi fel, pedig a teológiai szakirodalom is régóta nyilvántartja. Később itt mondatbeli átértékelődés történt (18–19).

A magyarországi református énekeskönyv nyelvi, filológiai problémáiról című cikkében A. MOLNÁR FERENC több olyan szót emel ki az énekeskönyv szövegeiből, amelyeket ugyan ott nem láttak el magyarázattal, de amelyeket ma már csak kevesen ismernek és értenek meg, mivel mára elavultak, teljesen kihaltak a használatból, vagy élnek, de megváltozott a jelentésük, mint az *ural* szóé, melynek eredeti értelme ’úrként, uraként tisztel’; vagy ilyen a *tudomány*, amely ’tanúság, tanúbizonyosság’ jelentésű, s az *es(ik)* ’leborul vki. előtt’, a *tetem* ’csont’, metonimikus-metaforikus használatban ’test’, az *engedelmes* ’megbocsátó’, az *öregbül* ’nő, gyarapodik’, a *gyámoltalan* pedig ’támasz, segítség nélküli’ értelmű (210).

A kötet másik szerkesztője, M. NAGY ILONA három tanulmányban foglalkozik a magyar bibliafordítások, illetve a magyar kolostori irodalom jellemző stíluseszközével, a koordinált szópárokkal, e sajátos mellérendelő szerkezetekkel, főleg a szinonimapárokkal. A párhuzamos szerkesztésmód egyik eszköze, a halmozás, a szópárosítás kimutatható más európai nyelvek irodalmából is. Ez a magyarban részben a latin forrásokból fordított kódexek révén terjedtek el, s a

latin minta szolgált később alapul a magyar fordításokban többletként keletkező szókapcsolatok jelentkezéséhez (181). A XV–XVI. századi magyar kódexnyelvnek e feltűnő sajátága a szavak párosításának sokféle módszerében jelentkezik, melynek célja az érzelmi hatáskeltés és a meggyőzés, bár arra is akad példa, hogy e stílus eszköz alkalmazása akár a modorosságig terjed (181). M. NAGY ILONA tanulmányaiban igen gazdag bibliai és kódexbeli példaanyaggal mutatja be a koordinált szópárok magyar nyelvű előfordulásait. Elsőként természetesen azokra hoz példát, amelyek a latin forrást pontosan követik: *oltalmat vagy fejedelmet* nem lelne: *nullum inveniret defensorem sive adiutorem* (Paratus: CornK. 111r) (172); *quidquid dignitatis vel gratiae*: valamennyem *meltofog auagy malazt* (CornK. 17r) (173). Számos kódexbeli idézettel mutatja be a latin forrásoktól eltérő magyar fordításokat, amelyek között gyakori a latin–magyar szinonimapár, mely minden bizonnyal a korabeli iskolai gyakorlatból táplálkozott, illetve egyfajta latin–magyar kevert nyelvhasználatról vagy kétnyelvűségről tanuskodik: *horakat vagi zolosmakat*: *horas ... decantabant* (PéldK.12) (179). Egyes kódexek szövegei arra utalnak, hogy szerzőik kiváltképp szívesen éltek a szópárok szaporításának eszközével, amely a kor stílusdivatjának is tekinthető (180–1). Ezekre szintén szemléletes példák tanúskodnak.

M. NAGY ILONA külön tanulmányban foglalkozik az örömet kifejező igei szinonimapárokkal, az *örül*, *vigad*; *örül*, *örvend* szópárokkal, amelyek a mintául szolgáló latin szinonimáknak, például *gaudeo + exulto* vagy *gaudeo + laetor*, *exulto + laetor* hatására alakultak ki (149–67). Zsoltárokból és bibliafordításokból gyűjtött igen gazdag példaanyaggal bizonyítja, hogy a vizsgált latin szinonimakapcsolatok magyar megfelelőiként már a kódexirodalom korára kialakult az *örül és vigad*, illetve az *örül és örvend* páros kifejezés (161). Adatok sorával szemlélteti azt is, hogy a fordítókat a kódexekben nem befolyásolták az alapszöveg szinonimaváltozatai, hiszen a latin szinonimakapcsolat témája és szerkezeti mintája elegendő volt ahhoz, hogy a hosszas szóbeli használatban kicsiszolódott magyar nyelvű formákból, szó- és fráziskészletből viszonylag szabadon választhassanak (162).

A középkori egyházi és kolostori irodalom nyelvével foglalkozó tanulmányokban más nyelvű párhuzamok bemutatásakor ritkán találunk kitekintést a szintén a nyugati kultúrához kapcsolódó két rokon nyelvünkre, a finnre és az észtre. M. NAGY ILONA e nyelvek hasonló szerkezeteit is felvillantja, illetve e két rokon nyelvnek az egyházi nyelvvel foglalkozó szakirodalmára is hivatkozik.

A Biblia szövegének fordítási kérdéseit taglalja a kötet két további tanulmánya. DEMJÁN ADALBERT a Münchener Kódextől Komáromi Csipkés György Magyar Bibliájáig mintegy háromszáz éven átívelő időszakban 10 bibliafordításban vizsgálja, hogy összesen 15 igeneves szerkezet miként próbálja visszaadni a görög, illetve latin eredetit. Az eredményt táblázatba foglalva mutatja be, melyből kiténik, hogy a latinban szereplő igeneveket a kódexek szinte kivétel

nélkül igenevekkkel fordítják, míg a XVI. század harmincas éveitől érezhető az analitikus formák számának növekedése, s ez jellemző a modern fordításokra is. Ettől a tendenciától valamelyest eltér Félegyházi Tamás, Káldi György és Komáromi Csipkés György fordítása (95–7).

M. NAGY ILONA A Jordánszky-kódex fordítástechnikai sajátosságai című tanulmányában azt vizsgálja, hogy a kódex szövege milyen mértékben tér el a Vulgátától. Miután megállapítja, hogy a négy evangélium magyar nyelvű tolmácsolása jelentősebb kihagyások nélkül viszonylag hű a latin eredetihez (105), tüzetesen megvizsgálja azokat a helyeket, ahol eltéréseket tapasztal, s ennek alapján árnyaltabbá, pontosabbá teszi a Jordánszky-kódexről korábban kialakult véleményt. Szerinte az ismétlések, felsorolások, mellékes tartalmi mozzanatok rövidítését, tömörebbé tételét inkább tudatos alkotói magatartásnak, mintsem a fordítás vagy másolás okozta nehézségnek tarthatjuk (113–4).

FEKETE CSABA három tanulmányban foglalkozik egy fontos protestáns liturgikus kézikönyvvel, az 1636-ban Gyulaféhérváron kiadott Öreg graduállal. Megvizsgálja különböző nyomtatott és kéziratos graduáloknak egymáshoz való viszonyát is, főleg abból a szempontból, hogy milyen mértékben térnek el a Vizsolyi Bibliától, illetve mennyire egyeznek meg azzal (115–28). Az Öreg graduál forrását kutatva pedig megállapítja, hogy szerkesztői ugyan általában a Vizsolyi Bibliát használták, de annak ellenében szükség esetén kéziratos graduáloknak s a bennük is rejlő szóbeli hagyománynak kedveztek. Ezzel a lehetőséggel általában olyan helyen éltek, „ahol a szokásos fordulatoknak a jó magyarsága és megfelelő hűsége nyilvánvaló volt”, s ilyenkor a Vizsolyi Biblia szövegének átvétele helyett megtartották a kéziratos örökség változatainak egy-egy részletét (137–8). FEKETE CSABA külön tanulmányban foglalkozik az első és az 51. zsoltár forrásával, s megállapítja, hogy ezekben az Öreg graduál helyenként „a Batthyány/Ráday graduál hagyományát követi, és ilyenkor protestáns dogmatikai tanítást illusztrál” (140).

KARASSZON DEZSŐ érdekes és szakavatott tanulmánya korunk egyházi nyelvének és általában a bibliafordításnak a kérdéseit villantja fel, amikor az új protestáns bibliafordítás eredményeit tárja az olvasó elé, bemutatva néhány új, az eddiginél pontosabb vagy a mai ember számára jobban érthető megoldást.

A kötet tanulmányai sokoldalú vizsgálatnak vetik alá a magyar egyházi nyelvet, amely a legkorábbi időkben a magyar nyelvű irodalmat is jelentette, de fordulatai később is tovább élnek nemcsak az irodalmi nyelvben, hanem a mindennapi beszédünkben is. Ezeket a szavakat és kifejezéseket sokszor anélkül használjuk, hogy pontosan értenénk őket. Éppen ezért, az ismertett kötet gazdag irodalomjegyzékével, szerteágazó művelődéstörténeti magyarázataival és párhuzamaival nemcsak a nyelvészek és teológusok számára kínál érdekes olvasnivalót, hanem a magyar nyelv és kultúra iránt érdeklődőknek is.

RÉVAY VALÉRIA

DOMONKOSI ÁGNES, **Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban.** A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. szám. Debrecen, 2002. (248 lap)

Egy olyan nyelvközösségben, egy olyan társadalomban, ahol a másik emberhez való fordulásnak vagy egy másik személy említésének rituáléja a rengeteg bizonytalanság, ügyetlenség, szabályozatlanság ballasztját hordozza, rendkívül nagy szükség van megvizsgálni a kapcsolatteremtés és -tartás különböző módjait és kideríteni, melyek helyénvalók, melyek kerülendők.

Gondoljunk csak azokra a kínos pillanatokra, amikor az idős nőt, ugyanakkor híres tudóst mint interjúalanyt a kérdező *Valéria néni*-nek szólítja, s a hallgató/néző világosan érzi a feszengést, hogy a kérdező számára is világos (vagy nem világos, de valami mégis zavarja), hogy a négy szemközti bizalmas megszólítás a média nyilvánossága előtt sehogy sincs rendjén. Vagy vegyünk egy másik esetet. Híres ember temetésén az egyenes TV-közvetítésben a feleséget az egyik búcsúbeszéd tartója *keresztnév + néni* formában említette. (Szándékosan nem mondom, hogy milyen néninek.) Ez annyira ügyetlennek tűnt az adott körülmények között (ünnepélyes alkalom, megindultság, emelkedett hangnemben tartott gyászbeszéd), hogy bár többször is lehetett látni/hallani az eseményt egészében vagy részleteiben, és bár erre a fordulatra fokozottan éles figyelemmel vártam, az én tapasztalatom szerint ezt a részt többször nem ismételték meg. Úgy látszik, a szerkesztői érzékenységet is sértette. Végül egy személyes emlék. A társasházunk udvarán alkalmilag segítő, igen igyekvő és jószándékú fiatalember (de a „gyerekszoba” és az iskolázottság hiánya valósággal ordított róla) a házában lakó minden nőt (igaz, hogy mindnyájan túl vagyunk azon, hogy közepkorúnak legyünk mondhatók) magától értetődő közvetlenséggel *mamá*-nak szólított, illetve említett. A *papa, mama, bácsi, néni* szólítás nem a maga helyén (*Mi van, papa? Mit bámul, mama/nyanya?*) amúgy is vörös posztó a szememben, gondoltam, figyelmeztetem, és egy kicsit tanítom a nyelvhasználat finomságaira, felvilágosítom, hogy még a környezete idősebb női egyedei sem szívesen vállalták a *mamá*-t egy idegen felnőtt férfitől. Azonban az okításra befogadással is kellene reagálni! Ehelyett csak értetlenséget tapasztaltam, hiszen ahogy mondta, csak kedves akart lenni. De hát hogy mondjam? — kérdezte, mire a magam részéről felajánlottam, kissé eltúlozva a bizalmasságunk mértékét, az *Ági néni*-t, mivel én is egyszerűen csak *Béla*-nak szólítottam. Itt van aztán például az *úr* és a *hölgy* indokolatlanul nagyarányú térhódítása az érintkezésben. Teljesen elbizonytalanodik a beszélő, ki hát *úr*, és ki *hölgy*, amikor a bűnöző a hírekben *X. úr* lesz, és az útszélén álldogáló, aligszoknyás, félreérthetetlenül kitalálható mesterseget űző emberi lények *hölgyek*-ké avanzsálnak a sajtóban. A bizonytalanság nevetséges helyzeteket eredményez.

Bár már korábban is vizsgálták a kapcsolatteremtés nyelvi eszközeit (például FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE vagy GUSZKOVA ANTONYINA; a könyvészeti adatokat l. a felhasznált irodalom jegyzékében), a fiatal kutató vállalkozása a gyorsan változó világban hiányt pótló munkát eredményezett. Ezt három ténnyel bizonyítom.

A szociolingvisztika szempontjából fontos a tudományos eredmény: áttekinthette és összefoglalta a megszólítás és a beszédpartnerre utalás hazai és külföldi szakirodalmát. Erről tanúskodik a gazdag bibliográfia és a megismert szakirodalom alapján kialakított elméleti alapvetés a dolgozat első négy fejezetében, illetve áttételesen a gyakorlati felhasználásban.

Másodszor igen fontos az az eredmény, amely a részletes vizsgálatok alapján bontakozik ki: milyen képet mutat a nyelvi kapcsolattartás a mai, tulajdonképpen a 90-es évek magyar társadalmában az élet különböző szinterein: a családban, az nevelés és oktatás különböző fokain az óvodától a felsőoktatásig, a baráti, munkahelyi, lakókörnyezeti kapcsolatokban, a szolgáltatásban, idegenek között, a hivatalos életben, a médiumokban, az írásos érintkezésben. Különösen fontos, hogy az elektronikus levelezéssel, a honlapok kérdéseivel is foglalkozik. Kiemelendőnek tartom, hogy a magyar megszólítási formák bonyolultságára, a tegező és nemtegező formák (magázás, önözés, tetszikelés) változatainak és funkcióinak külön fejezetet szentel. Itt hadd idézzek megint egy személyes emléket az ötvenes évekből. Szüleimnek volt egy náluknál lényegesen fiatalabb, kevésbé iskolázott, azaz társadalmilag lentebb álló ismerősük, akit a szüleim tegeztek, mi, gyerekek, következetesen magáztunk, és mindnyájan keresztnéven *Juli*-nak szólítottunk. Juli egyszer felháborodva mesélte, hogy megismerkedett az egyik rokonunkkal, aki ugyan idősebb volt a szüleinknél, és ez a rokon őt mégis „lemagázta”. Azért maradt meg ez a kis eset az emlékezetemben, mert furcsa volt akkor, hogy míg mi teljes tisztelettel és szeretettel magáztuk, ezt ő egy felnőttől sértésnek vette. Az életkor, a társadalmi helyzet, az ismertség foka mind belejátszik ebbe a problémákkal, nehézségekkel terhelt kérdéskörbe. És még itt sorakoznak azok a problémák, amelyekkel a magyarul tanuló vagy akár egészen jól tudó idegeneknek kell szembe nézni! Mennyi félreértés, neheztelés adódik a rosszul választott, mert rosszul értékelt formákból! A problémahalmazt jól jellemzik azok a kérdőívek, amelyeket a szerző a Mellékletekben közölt. Hogy minden vizsgálandó helyzetre sor kerülhessen, az első kérdőív például 142 kérdést tartalmaz. A második kérdőív két oszlopba rendeztetni a lehetséges válaszokat 95 féle kapcsolatot tételezve megszólító, illetve megszólítottként, azaz 190 választ az édesanyától mint beszédpartnertől egészen az orvosokig. Még itt van 15 kérdés, felszólítás, érdeklődés, amikor az adatközlő szöveges választ ad. A 3. melléklet interjúvázlatot mutat be a vizsgálathoz a maga 25 pontjával.

A harmadik a hiánypótlások sorában az, hogy „megszólítási rendszerünk főbb sajátosságainak és jelenleg zajló változásainak feltárása” mellett kitér az eredmények felhasználási lehetőségeire is. A helyzetfelmérés és -jellemezés mel-

lett ezt annyira fontosnak tartom, hogy ebből idézek is. „Kommunikációs kultúránk fejlesztése nagy feladatot ró a nyelvi tervezésre [...]. A nyelvi tervezés a dolgozatban bemutatott felmérésekhez hasonló kutatások révén térképezheti föl a nyelvi kapcsolattartás jelenlegi szokásrendszerét és változásait. [...] a kimutatott változási irányok, értékítéletek, a különbségek alapján érzékelhető eltérő csoportnormák, résznormák ismerete hozzájárulhatnak ahhoz, hogy további, mikroszociolingvisztikai kutatások után a nyelvi tervezés napjaink szokásrendszerének megfelelően határozhassa meg a nyelvi illetmen területére tartozó célkitűzéseit” (212).

Az írásom végén veszem észre, hogy szokatlanul sokszor idéztem DOMONKOSI ÁGNES alapos, sokoldalú és eredményes munkája kapcsán a saját tapasztalataimat, emlékeimet. Ismertetés helyett jobb is lenne talán a könyvvel kapcsolatban támadt gondolataimról beszélni.

Mikor először olvastam el nagy érdeklődéssel a könyvet, akkor kerestem témát Nyirkos István születésnapjához. DOMONKOSI ÁGNES munkája, tárgyalásmódja adta az ötletet megvizsgálni a keresztnév *-ka/-ke* képzős alakjának sajátos funkcióját gyerekkori emlékeimet felidézve. Ezt a sajátos funkciót presztízsjelölőnek neveztem, ami szerintem tulajdonképpen a nyelvi kapcsolattartás, illetve a társadalmi helyzet(különbség) egyik kifejezési eszközének tűnik (vö. MNyj. 41: 359–66). Ez a tény még tovább bonyolítja az amúgy is szövevényes nyelvi képet, amelynek a feltérképezésében, az eredmények hasznosíthatóságában a szociolingvisztika sokat köszönhet az ismertett munka szerzőjének, DOMONKOSI ÁGNESnek.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

SZATHMÁRI ISTVÁN, **A stíluselmélet elmélete és módszere.** Kodolányi Füzetek 16. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2002. (440 lap)

A Kodolányi Füzetek sorozatában a 2001-es megjelenésű 9. füzet (A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései) után Szathmári István újabb kötettel jelentkezik. Csak örülni lehet a megjelenésnek, mert ez egy *m u n k á s , t a r t a l - m a s é s t e r m é k e n y* életpályának fontos állomását jelenti.

A szerző sok más szépirodalmi szöveg mellett a kötet 366–7. oldalán Kányádi Sándor egy rövid, ún. sorsversével, a „Játszva magyarul” cíművel foglalkozik. Ez érdekes párhuzamot juttatott az eszembe. Kányádi 1997-ben megjelentetett a Magyar Könyvklubnál egy kötetnyi verset életműve java terméséből „Valaki jár a fák hegyén — Kányádi Sándor egyberostált versei” címmel. Így „rostálta egy-

be” Szathmári István is gazdag életművének egy, illetve két fő vonulatát. Egyet, mert a kötet minden írásának tárgya a stílus, illetve a stílselemzés, de mégis kettőt, mert a stílselemzésnek mind az elméleti, mind pedig a gyakorlati kérdéseivel foglalkozik. Hogy ezek a problémák átívelnek egy m u n k á s életpályán, és abból csak szemelgetett a szerző, azt bizonyítja Szathmári István két bibliográfiájával való összevetés. Az egyik bibliográfiát a hetvenéves tudóst 1995-ben köszöntő kötetben találjuk (Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. LACZKÓ KRISZTINA. Bp., 1995; a bibliográfiát 1994-ben zárták le). A másik a „Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások” című sorozat Szathmári Istvánnak szentelt füzetében levő válogatott bibliográfia (megjelent az ELTE Fonetikai Tanszékének 44. számú kiadványaként 1999-ben.) A két bibliográfiát összehasonlítva a t e r m é k e n y jelző is bizonyítást nyer a gazdagodást látva, s ha ezeket az ismertető kötet anyagával vetjük egybe, itt is kiviláglik, hogy a szerző nem vonult nyugalomba, az életmű tovább gazdagodik. S ha még azt is figyelembe vesszük, hogy már 2004-ben is vaskos kötetrel lepte meg a szűkebb és tágabb szakmát (Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó, 2004. 250 lap), akkor két dolgot biztosan nem állíthatunk Madáchcsal szólva, hogy tudniillik „be van fejezve a nagy mű”, és hogy „az alkotó pihen”.

„A stílselemzés elmélete és módszere” című kötet két dátuma az alkotói pálya két távoli pontját jelöli. A legkorábbi írás — és ez is azt mutatja, hogy az életmű „fáinak hegyén jár”, hisz stílussal, stilisztikával, stílselemzéssel Szathmári István sokkal korábban is foglalkozott, elég ha csak a FÁBIÁN PÁLLal és TERESTYÉNI FERENCCEL írott „A magyar stilisztika vázlata” vagy az egyedül összeállított „A magyar stilisztika útja” vaskos kötete jut az eszünkbe — 1977-ből való: „A nyelv (és benne a mondat) »felbomlása« az újabb költői stílusban” (175–91). A két legutolsó 2002-ben, tehát a jelen kötettel azonos évben hagyta el a nyomdát: „A tárgyias-intellektuális stílus Pilinszky Apokrif c. költeményében” (192–201), illetve „Alakzatok Márai Halotti beszédében” (294–319). A két dátum éppen egy negyed évszázadot fog át.

A kötet nagy erénye, és itt a t a r t a l m a s életpálya képe bontakozik ki, hogy a huszonöt év termését a szerző egységes gondolatsorrá fűzhette össze. Két fontos művére mint fő forrásra támaszkodik. Az első Helsinkiben jelent meg a Castrenianum által kiadott sorozatban. Ez a kiadvány annak az időszaknak a terméke, amikor Szathmári István a Helsinki Egyetem vendégtanára volt a nyolcvanas években (Fejezetek magyar költői stílus történetéből. Folia Hungarica 5. Helsinki, 1990. 196 lap). A másik Nyelvtudományi Értekezések 140. száma: „Három fejezet a magyar költői stílus történetéből” (Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. 77 lap). Csak a két legfontosabbat emeltem ki, de említhetném a „Stílusról, stilisztikáról napjainkban” (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994) című kötetet, valamint az általa vezetett Stíluskutató csoport alakzat-munkálataihoz kap-

csolódó szerkesztői és szerzői tevékenységét. Itt nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a részletkutatások és -eredmények a mozaik darabjaiként állnak össze nagy egésszé.

A kötet írásait Szathmári István öt nagy fejezetben rendezte el.

Az I. fejezet, az elméleti alapvetés (8–28) négy részből áll. Ebből kettőt emelek ki. Az első a funkcionális stilisztika lényegéről szól. Ennek kapcsán azt jegyzem meg, hogy Szathmári István mindig a funkcionális stilisztika szilárd elméleti talaján állt, és áll akkor is, amikor integrálni tudta/tudja a nyelvtudomány, az irodalomtudomány, a filozófia és a stíluskutatás legfrissebb eredményeit. Számára a funkcionális stilisztika olyan biztos elméleti alapvetést jelent, hogy abban helyet és feladatot tud találni a legkülönbözőbb eredményeknek.

A másik „A stíloselemzés a funkcionális stilisztikában” címet viseli a 4. pontban, és itt teszi fel a szerző a kérdést: „Van-e szükség stíloselemzésre?” Az erre adott igenlő válaszok közül csak egyet idézek: „mert a stíloselemzés mintegy összefoglalója és értékelője is a stilisztikának, a stíluselméletnek meg valóban próbája, de erősen érinti a retorikát, a leíró nyelvtant, a szövegtant, illetve természetesen az irodalomelméletet, a poétikát, az irodalomtörténetet” (19. lap).

A II. terjedelmes fejezetnek a címe „Korstílusok és stílusirányzatok” (29–201), megadva ezek lényegét és jellemzőit FÓNAGY IVÁNT és KLANICZAY TIBORT idézve. Majd A)-tól G)-ig terjedően, azaz hét részben — a középkortól a 20. század első felével bezárólag — mutatja be a korstílusokat, illetve stílusirányzatokat. Az egyes korszakoknál találunk általános jellemzést, tudnivalókat a korszak kialakulásáról és egy vagy esetleg több, mintaként bemutatott, elemzett művet. Az ebben a fejezetben felsorakoztatott művek mindegyike költői alkotás, kezdve az Ómagyar Mária-siralommal, Balassi, Vörösmarty, Vajda János, Ady, Tóth Árpád, Babits, József Attila művein át Pilinszky Jánosig. A művekre és az életművekre való hivatkozás ennél természetesen sokkal gazdagabb. Elég, ha csak egy pillantást vetünk a kötet névmutatójára, s abból csak a magyar alkotókat szemelgetjük ki Ady Endrétől Zrínyi Miklósig. Egy gyors átnézésben Pázmány Pétert a századik, Sütő Andrást a száztizennegyedik, Tóth Árpádot a százharmincadik magyar alkotónak találtam az egyébként 561 nevet tartalmazó Névmutatóban.

A III. fejezet (202–359) címe a következő: „Egy-egy műnek, egy-egy író-költő életművének a stílusvizsgálata”. Ez a fejezet tizenhat írást tartalmaz, és az írások sorrendjében a következő témákkal foglalkozik: a Halotti Beszéd, a Vizsolyi Biblia, Kossuth, Petőfi, Ady, Móra, Németh László, Márai, Weöres és Pilinszky nyelve és stílusa. A Németh Lászlóval foglalkozó egyik cikk az író stilisztikai nézeteit boncolja, de megtudjuk egy másik írásból, hogy milyen volt BÁRCZI GÉZA viszonya a stilisztikához. A III. fejezet címe alól kibújik a két utolsó tanulmány is: „Nyelv és sajtónyelv”, „Földrajzi nevek mint szimbólumok”. Az első egy kassai előadás szövege a kisebbségi sajtónyelvről tartott ta-

nácskozáson, a második a IV. magyar névtudományi konferencián hangzott el, amelyet PAIS DEZSŐ emlékének szenteltek.

Utolsónak említem örvendetes kivételként a BEREZKI GÁBOR tiszteletére született 13-as sorszámú írást: „Väinö Linna Tuntematon sotilas c. regénye magyar fordításának a stílusáról”. Ritka eset, hogy eredeti finn művel, illetve a fordítás stílusával magyar stíluskutató foglalkozik.

Szathmári István élete úgy alakult, hogy a finn kultúra és tudomány iránti eredendő érdeklődését a Helsinki Egyetem magyar vendégtanáráként is kamatoztathatta. Itt megint a Névmutatóra hivatkozom, amelyben meglepően gazdagon találkozunk finnekkel, alkotókkal és tudósokkal egyaránt. Mikael Agricola bibliafordító, Akseli Gallen-Kallela festőművész, Simo Heininen történész kutató, Kai Laitinen irodalomtörténész, Väinö Linna, Az ismeretlen katona, A sarkcsillag alatt világsikert aratott regények szerzője, Elias Lönnrot, a Kalevala szövegének összeállítója, Toivo Lyy, a magyar költészet finn fordítója, Johan Ludvig Runeberg költő, a finn nemzeti himnusz svéd nyelvű szövegének írója, Pauli Saukkonen stíluskutató, a „Mistä tyli syntyy?” című és Szathmári István által is többször hivatkozott stilisztikai mű szerzője, Johan Vilhelm Snellman filozófus, újságíró, a finn nyelvrendelet kiharcolója kerül említésre. A finn kapcsolatnak a termése a két fő forrásnál említett, Helsinkiben megjelent hungarológiai kiadvány is.

A IV. fejezet (360–87) tizennégy darabja a Kossuth rádió „Édes anyanyelvünk” adásában hangzott el. Ebben a fejezetben a korábbiakkal ellentétben nem tudjuk meg azt, hol jelentek meg meg nyomtatásban, bár némi nyomukra bukantam az „Édes anyanyelvünk”-ben. De sajnós nem tudjuk meg az adásba kerülésük idejét sem. Ebben a fejezetben a szerző tizenegy költővel foglalkozik, valószínűleg az elhangzás sorrendjében. Csak azokat emelem ki, akik kétszer is előfordulnak: Ady Endre (a „...mert minden ellovan” című rádióelőadás csak részben szól Adyról; Májusi zápor után), Áprily Lajos (Tavasza a házsongárdi temetőben; Március), Illyés Gyula (Új nép a parton, Szekszárd felé). Mindegyik a nyelvi-stilisztikai ismeretterjesztés egy-egy gyöngyszeme. Mind a harmadik, mind a negyedik fejezet elemzései „a funkcionális stilisztika felfogását szem előtt tartva” születtek meg. A stíluselemzés ezek szerint „a beszéd, a stílus létrejöttében a »válogatás« és »elrendezés« mechanizmusát mintegy megfordítva, összefoglalásszerűen annak módszeres vizsgálata, hogy a költő, író milyen szövegszerkezetet, milyen nyelvi-stilisztikai jelenségeket, illetve milyen nyelven kívüli eszközöket, továbbá hogyan, milyen funkcióban használ fel mondanivalója kifejezésére” (22).

Az V. fejezet hat írása (388–424) a Magyar rádió Nyelvi bizottságának megbízásából született, és joggal tarthatjuk játékos szóhasználatát a szerző stíluselemzési gyakorlata gyakorlati felhasználásának, mert a rádiózók, a rádiómű-

sorok készítői és szereplői kapnak hasznos tanácsokat, dicséretet és elmarasztalást, de mindenképpen megszívlelendő gondolatokat.

Utoljára arra a kérdésre szeretnék válaszolni, hogy milyen alkotói egyéniség, hány arcvonás bontakozik ki a kötetből.

Az első és a továbbiakra nézve a legfontosabb az elméleti tudós kutató arca. A magyar és a külföldi szakirodalom széleskörű felhasználása adja ehhez a határozott vonásokat. Az elméleti tudós integrálja a tudományok eredményeit a pragmatika, a hermeneutika, a kognitív szemlélet területéről.

Nagyfokú érdeklődés a tudomány más területei és a művészetek — a színház, a film, a zene, a festészet, a szobrászat és az építészet — iránt. Példaként elég utalni a szecesszió vagy az impresszionista stílus kialakulásáról és jellemzéséről írottakra (137–44).

A magyar költészetből a legjobb és legjellemzőbb, elemzési példaként nagyszerűen szolgáló alkotásokat biztos kézzel válogató, a magyar költészetet nagy becsben tartó, a stíluselemzésben feltétlenül a költészetnek előnyt biztosító érzékeny elemző szolgáltatja a harmadik arcvonást, hiszen csak kevésszer, például a Halotti Beszédéről, a Vizsolyi Bibliáról, Móra Ferencről vagy az említett Linna-regény magyar fordításáról szólva foglalkozik prózával. Én magam szívesen látnék olyan elemző kötetet is, amelyekben a próza van túlsúlyban, és prózai szöveg(részlet)ek adják a korstílusokat, stílusirányzatokat megjelenítő elemzési feladatokat. A próza nehéz kérdés, mert jobbára csak részletekkel lehet számolni a prózai alkotások terjedelme miatt. Éppen a Szathmári István által nagyra becsült BÁRCZI GÉZA mutatta az egyik szép példáját a prózaelemzésnek Jókai-szövegen (Stíluselemzés. Jókai: Az aranyember: Nyr. 88: 429–39).

Negyediknek vegyük ide az elkötelezett, a közéleti szereplést, az anyanyelvi, stilisztikai kérdésekben a mindennapi gyakorlattól nem elforduló tudós vonásait is. Annak a tudósnak az arca sejlik fel most, aki tudja és érzi az írástudók felelősségét anyanyelvünk megismertetésében, ápolásában, szépségeinek, értékeinek mások számára is hozzáférhetővé tételében. Ez a kép látszik, amikor a gödi iskola névadó ünnepségén szerepel (a 289. lap lábjegyzete szerint), amikor Kassán a kisebbségi sajtónyelvről beszél (lásd a 346. lap lábjegyzetét), vagy amikor a rádióműsorok nyelvi-stilisztikai oldalával foglalkozik (Nyelvi-stilisztikai műsor-elemzések: V. fejezet, 388–424).

Összefoglalva a benyomásaimat: örülhetünk, hogy a Kodolányi Füzetek sorozat lehetővé tette ennek az egységes kötetű formált anyagnak a megjelentetését, husznöt év termésének „egyberostálását”, egy nagyívű alkotói pályából egy időszaknak egy vonulatát kiemelve.

Hogy kinek ajánlja kötetét Szathmári István, hadd idézzünk zárásként a szerzői Előszóból: „Végezetül kiknek ajánlhatnám ezt a stíluselemző munkát? Elsősorban a megjelentető Kodolányi János Főiskola hallgatóinak, akik között mindig vannak irodalmi és stilisztikai érdeklődésűek, sőt akadnak költő- és író-

palánták is, nem is beszélve arról, hogy a médianyelvet és -stílust művelni szándékozók is találnak a kötetben tanulmányozni valót [...]. Ajánlom továbbá az egyetemi és főiskolai hallgatóknak, mindenek előtt a magyar szakosoknak, valamint a tanároknak és tanítóknak, de mindenkinek, akit anyanyelve, a magyar költészet és széppróza, valamint a rádiós stílus érdekel.” (7).

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Gondolatok Szathmári István: Stilisztikai lexikon című könyvéről
(Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve.
Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004.)

Minden lexikon arra törekszik, hogy az illető tudományágban, amelyből a fogalmakat veszi, gyors tájékoztatást adjon. Olyan ismerettárat, amellyel a tudományos anyagban eligazodhat az érdeklődő.

Egy ilyen rövid recenzió nem vállalkozhat másra, mint arra, hogy a fenti megállapításokat néhány példával igazolja. Vegyük tehát kezünkbe a kötetet.

Szathmári István olyan könyvet szerkesztett, amelyik ezeket az igényeket messzemenően szem előtt tartja, sőt még ennél is többet kap az olvasó. A betűrendbe szedett címszavak könnyű, gyors tájékozódást tesznek lehetővé a stilisztika fogalomkörébe tartozó ismeretek között. Ezen kívül szebbnél szebb példákban gyönyörködhetünk, amelyek nemcsak vers- és prózarészletekkel igazolják a címszavak lényegre törő megfogalmazásait, hanem teljes költeményekkel is. Mind a részletek, mind a költemények kiválasztása célirányos, és egyben esztétikai igényű. Így mind a tudományos, mind a szép iránti érdeklődésünk teljessé válik. Újra és újra elolvashatjuk az idézeteket, verseket, és felfedezhetjük bennük az adott fogalom jellemzőit. De ezeken túlmenően — a lexikon egészének összhatása alatt — nyitottá is válunk az illető költemények további stilisztikai sajátosságaira, esztétikai tartalmára is. Emlékeztet ez a módszer a képzőművészeti könyvek néhány olyan kiadására, amelyik előbb bemutatja a festményeket a maguk teljességében, majd kiemeli legjellemzőbb részleteiket. Ezzel vezet rá az alkotások befogadásának egyik lélektani titkára, amelynek lényege, hogy a mű totalitása fokozatosan alakul ki bennünk. Agyunkat rá kell ébresztenünk arra, hogy a műélvezet fordított alkotás. A művész felépíti művét, és átadja a befogadónak, aki pedig újra lebontja magában a művet, majd felépíti azt saját képzeletében. Ez ugyanaz és mégsem ugyanaz, mint az alkotás. Bennünk él tovább a mű, megtetézve saját szubjektív világunkkal. Az irodalmi művek is hasonlóak.

Egy ilyen felépítésű stilisztikai lexikon képes arra, hogy formálja gondolkodásunkat, egyszerre adjon tudományos ismeretet és élményvilágot, bizonyítsa az esztétika és a stilisztika egymásra hatását.

Szintén érdekes szerkesztésmód az is — és igazolja nézőpontjával a már előbb leírtakat, bár más szemszögből —, hogy egy-egy vers-, illetve prózarészlet több fogalom szócikkében is megtalálható példaként. Ha tehát érdekel bennünket az adott mű, teljes képet is alkothatunk róla úgy, hogy megkeressük mindazokat a fogalmakat, amelyek rá vonatkoznak. A részletekből így is felépülhet a teljes befogadás-élmény. Az *Egy gondolat bánt engemet* (Petőfi) a látomás és a halmozás stílus eszközeire példa, *A fülemile* (Arany) a nyelvtani szinonimákra és az ellentétekre, illetve a látható nyelv fogalmára. Zrínyi Miklós stílusában a barokkra és az ige dinamizmusára ismerhetünk rá.

Teljes verseknek leszünk „élvezői” az allegória megvilágításakor: Tompa Mihály *A madár fiaihoz*, Petőfi Sándor *Föltámadott a tenger*. Különösen öröndetes a Tompa-vers teljes szövegének közlése. Legszebb allegóriánk közé tartozik, tankönyveink mégis mostohán bánnak vele. Meg sem említik. A Petőfi-vers rövid, tömör értelmezése azért hasznos mind a középiskolai, mind az egyetemi hallgatóknak, mert mentes minden belemagyarázástól.

Az *Egyéni nyelv és stílus* fogalmának tisztázására elsőként Ady szimbólumait idézi a könyv. A *Kocsi-út az éjszakában* című vers teljes egészében szerepel, majd utalás történik Juhász Gyula jellegzetes kulcsszavaira, jellemző szerkezetekre is. Hasznos a lexikon használatában, hogy előre- és visszautal hasonló szerkezetekre, fogalmakra; az említett szócikkben például *Lásd még: Stílusárnyalat, Stílusréteg* módon.

Olyan vers-és prózapéldák is találhatóak a lexikonban, amelyek kevésbé ismertek. Az *Egyszerű mondatok* stílus hatására egyebek között József Attila *Komor búcsúzás*, a *Halmozás* fogalmára pedig Illyés Gyula *Vidám reggel*, Tamási Áron *A legényfa kivirágzik* művei szerepelnek a példák között. Új szempontokat kapunk a stilisztikai elemzéshez a *Hiányos (nem teljes) mondatok* fogalmára Illyés Gyula *Fáklyaláng* és Sinka István *Kadocsa, merre vagy?* című műveinek részletei révén. Az *Eredetiség* stílusfogalmát, a *Társalgási stílus* ismérveit megvilágító példák között szerepel napjaink egyik formák és nyelv szempontjából egyaránt újító és egyben hagyományörző posztmodern szerzője is (Esterházy Péter, *Harmónia caelestis*).

A művet olvasva feltárul, milyen széles területen érvényesül nyelvünk gazdag kifejezőereje. A lexikon a mondatrészek stílus hatására is rámutat, az alany, az állítmány, a tárgy, a határozó, és a jelző szerepét elemzi, valamint a szófajok jelentőségét is ebből a szempontból; különösen gazdag az ige tőváltozatainak, ragozásának, az igeidőknek, az igemódoknak a bemutatása. A kötött morfémák stílustöltését (pl. a képzők), a stílusrétegek megkülönböztető jegyeit is meghatározza (pl. a hivatalos és társalgási stílus kapcsán). A korstílus és stílusirányzat

fogalmát pontosan elkülöníti; erre — egyebek közt — azért van szükség, mert irodalom tankönyveink nem mindig tesznek különbséget e két fontos fogalom között.

Olvashatjuk Kazinczy *A sonett műzsája*, Berzsenyi *Horac* című műveiket a klasszicizmus korstílus jegyeinek felismerésére. A *Jelző* címszó alatt a mondatrészek különleges szerepére mutat rá a lexikon úgy, hogy egyben az impresszionizmus stílusirányzatát is megvilágítja. Juhász Gyula *Formát keresni* című szonettje pedig jó példa arra, hogy a jelző és a stílusirányzat mellett más stílusjegyeket, meghatározó esztétikumokat is felfedezhetünk az irodalmi szövegekben.

Hasznos az a törekvése a könyvnek, hogy felhívja a figyelmet a képzavarra. A címszó görög megfelelőjének közlése — gör. katachresis 'visszaélés' — különösen segíti a szócikkben megadott jelentés megértését (természetesen más címszavak után is megtalálhatjuk a lexikonban a szó idegen, latin vagy görög megfelelőjét). A „negatív” példák mellett azonban olyan idézetek is szerepelnek, amelyek megmutatják, hogyan lehet felhasználni a képzavart irodalmi művekben stílusparódiára (ilyen pl. Petőfi Sándor *A helység kalapácsa* c. művéből vett részlet).

A könyv szerzője avatott ismerője a stilisztika tudományának — mint a témához kapcsolódó számos műve is bizonyítja, teljes birtokában van e tudományág minden részletének. Mégis az, ami ezt a lexikont igazán különlegessé teszi, az a széleskörű „elméleti” ismeretanyagon kívül az előbb említett példaszövegek megválasztása. A stílus lényege a válogatás és elrendezés módja, stílusosan ehhez igazodik ez a könyv is. Válogatott műrészleteket találunk a magyar és világirodalomból a címszavak szócikkeiben, és a példák elrendezése tipográfiai szempontból is kifogástalan; emellett az alapvető példák középre igazítása azt sugallja, hogy a fogalmak pontos meghatározása a tudomány dolga. Azonban a részletek tartalmának befogadása már más kategóriába tartozik — ott már a művészet kezdődik. A befogadó képzetében, mentális lexikonában így kapcsolódik egymáshoz interdiszciplinárisan a tudomány és a művészet.

A szerző előszavában megemlíti a mű 1961-es kiadását, majd a kötet megjelenésének körülményeit vázolja fel. A mű második, bővített és átdolgozott kiadásának a szükségességét egyebek között az indokolta, hogy az első kiadás elfogyott, és hiába keresték középiskolai tanárok, diákok vagy az egyetemen a funkcionális stílussal foglalkozó oktatók, hallgatók a könyvesboltokban.

Szathmári István egy Márai Sándor idézetet választ mottóként könyvéhez: A stílus „eleven energia, amely a szavak médiumán át érzékiesen, lüktető érveléssel továbbít egy személyiséget”. Hadd hívjuk segítségül mi is Márai Sándort, hogy helyettünk is összefoglalja mindazt, amit erről a könyvről kevés szóval le tudunk írni: „Ahhoz, hogy egy emberi alkotás remekbe sikerüljön, s időtlen ragyogással kápráztassa és gyönyörködtesse az embereket, a tehetség, a téma, a

kivitel tökéletessége mellett kell valami más is. A remekműben van valamilyen tündéri elem is, mely csodálatos fényével átsugárzik az egészen ... A remekmű legyen valóságos, pontos, okos, céltudatos, arányos, gondosan megmunkált, hűségesen kivitelezett — s legyen még valami más is. Tündéri is legyen.”

PORKOLÁB JUDIT–BODA I. KÁROLY

Kossuth Lajos, a szó művésze. (Tanulmányok Kossuth Lajos stílusművészetéről) A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 78. szám. Debrecen, 2002. (131 lap)

A „magyar szabadság őrvárosa”, Debrecen adott otthont annak a tudományos konferenciának, amelyet jeles nyelvészek, stilisztikusok részvételével rendeztek 2002. szeptember 17-én, Kossuth Lajos születésének 200. évfordulója alkalmából. A tanácskozás anyagából összeállított tanulmánykötetben a „stilisztika-retorika iránt érdeklődő szakemberek (...) Kossuth beszédeinek és írásainak nyelvezetét vizsgálva egyrészt egyéni stílusának, másrészt kora jellegzetes kifejezőmódjának jegyeit fedezték fel, ezáltal ragadva meg azokat a sajátságokat, amelyek őt nagyhatású szónokká és publicistává avatták” — fogalmazza meg a kötet előszavában a szimpózium célkitűzését Szikszainé Nagy Irma, a könyv társszerzője, szerkesztője.

A tíz tanulmány mindegyike emléket kíván állítani a nagy formátumú szónoknak, a karizmatikus egyéniségnek, aki kivételes kvalitásai révén tömegeket tudott beszédeivel mozgósítani, a szó hatalmát bírva evangéliumi erővel nyugőzte le az őt hallgató és olvasó embereket. Természetes, hogy a hatalmas kossuthi életmű egészében nem lehetett a tanácskozás témája, hanem csupán egy-egy jellegzetes vonatkozását emelik ki a tanulmányok szerzői, más-más szempontból, más metódusok segítségével jutnak tehát a konklúziókhöz. Az eltérő nézőpontok és tudományos megközelítések, a dolgozatok nyelvezete a sokféleséget, a tudományterületen szükségképp kialakult differenciáltságot és heterogenitást tükrözi, a kötet egésze mégis komplexitásról árulkodik; s ha szintézist nem sikerül is teremtenie, a sok közös megállapítás, az egymást erősítő nézetek mindenképp árnyaltabb képet adnak nem csupán a magyar politikai szónoklat egyik reprezentánsáról, hanem a korról is, amelyben a szónak még kivételes ereje és hatalma volt. A tanácskozás kimondva, de inkább kimondatlanul alkalmat adott arra is, hogy a történelem különböző periódusaiban összevethessük az ékesszólás elméletét és gyakorlatát, s különösen napjainkban, a nyelvi manipulációval

élés és visszaélés, a vita- és beszédkultúra silányulása, az úgynevezett „gyűlöletbeszéd” kialakulása, az üres, tartalmatlan, közhelyes választási kortesbeszéd idején aktuális elgondolkodnunk a tanácskozás egynémely megállapításán, észrevételén. Sokszorosan is érvényes tehát a szállóigévé vált mondat: „Minden kornak megvan a maga ékesszólása”.

A tanulmányok valószínűleg az elhangzás sorrendjében kerültek egymás mellé a kötetben, a továbbiakban e szerint a haladási rend szerint célszerű kitérnünk az egyes írások ismertetésére.

Elsőként KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES áttekintését olvashatjuk: *Adalékok Kossuth Lajos (retorikai) tanulmányaihoz* címmel. A zárójeles szó használatát a szerző avval indokolja, hogy a szűkebb témában csupán közvetett bizonyítékokra lelt a kutatás során. A dolgozat példás alaposággal követi Kossuth iskolaéveit, amelyek három jelentősebb helyszínhez kapcsolódnak: az első állomás Sátoraljaújhely volt 15 éves koráig, majd Eperjes következett 17 esztendő koráig, s végül Sárospatak, 18 éves koráig. Mindegyik színtérhez egy-egy anekdotát fűz KORNÝÁNÉ: az előbbiben Kossuth testi ügyességéről értesülünk, a második jól példázza kimagasló szellemi adottságait, a harmadik pedig az öntudatos és önérzetes fiatalembert állítja elénk. A tanulóévek felelevenítésével egy-egy meghatározó tanáregyéniség portréja is kirajzolódik: például Greguss Mihályé vagy Kövy Sándoré. KORNÝÁNÉ azt kutatja, melyek lehettek azok a hatások, amelyek Kossuth szónoki tehetségét kibontakoztatták, látókörét, szemléletét formálták, bővítették. Végső konklúzióként a szerző Szathmári István egyik tanulmányát (MNy. 1994: 257–63) idézve a következőket állapítja meg: „Minden bizonnyal a Sátoraljaújhelyen, Eperjesen és Sárospatakon végzett tanulmányai rakják le az alapokat, és a választott ügyvédi pálya ki is jelöli a további irányt. Még nagyobb szerepet tulajdoníthatunk azonban e tekintetben annak a rendkívül mozgalmas és sajátos politikai életútnak, amely a zempléni megyegyűlésekkel kezdődik”. A külső hatásokon túl a személyiség átütő ereje, a tehetség és a belső készlet is szükségeltetett ahhoz, hogy a tehetséges ifjú a szó művészévé váljék.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR invenciózus írásának címe: *Retorikai cselekvés és valóságképezés a klasszicizmus és a romantika határán*. A szerző Kölcsey két ismert szövegét: A magyar nyelv ügyében (Pozsony, 1933. március 4.), Búcsú az országos rendektől (Pozsony, 1835. február 9.) veti össze Kossuth két híres művével: Toborzóbeszéd (Szeged, 1848. október 4.), Előszó (Irataim az emigrációból. 1880. III–XXV, valamint III–IV). A felsorolásban előbb említett szöveg műfaját tekintve mindkét esetben felhívó szónoki beszéd, a másodjára megjelölt pedig búcsú. A tanulmány kognitív jelentéstani elméleti keretben Kossuth szövegalkotásának, szövegértelem-létrehozásának néhány jellemzőjére mutat rá. A szöveg tényleges értelemszerkezete nem azonosítható az általános szerkezeti vonásokkal, tudniillik az utóbbi többnyire sémaként tárolódik az emlékezetben,

tudásként és elvárásként aktiválódik a beszédhelyzet vagy a szöveg kezdeti jellemzői alapján. A szöveg „jelentése” ennél bonyolultabb műveletsorozatot feltételez: a szövegnek időben folyamatosan előrehaladó befogadása során az olvasó/értelmező összetett elméleti megértési műveleteket hajt végre: visszacsatoló, párhuzamos stb. TOLCSVAI éppen ezek az olvasóban kialakuló szerkezetek érdeklik; a sok összetevő közül a szövegtopikokat állítja a figyelem középpontjába, közelebről a szövegtopikok referencialitását és a vele szoros kapcsolatban álló nézőpontoszerkezetet vizsgálja. A szövegtopikot a következőképp definiálja: „...az az elsődleges figura, vagyis a figyelem előterében álló, folyamatosan aktivált entitás, amely a szöveg vagy szövegrészlet legfontosabb tematikai egységét nevezi meg főnévvel, valamilyen anaforikus utalással vagy bennefoglalással”. A nézőpontoszerkezetet hasonlóképpen meghatározza: „...összetett rendszer, amelyben meg lehet különböztetni a referenciális középpontot (ez a mindenkori beszélő...), a semleges kiindulópontokat (ezek a szövegbeli entitásoknak, főképp az ágenseknek a perspektívái), továbbá harmadikként a közlés felelősségét vállaló kiindulópontját.” A szisztematikus és minuciózus szöveganalízis fontosabb következtetései figyelemre méltóak: Kölcsey azt igazolja, hogy szónoki gyakorlatában a kezdetektől a pálya végéig érvényesíti a klasszicista keretű, racionalista nyelvezményt, amely mindig a témára összpontosít, egyértelműsége és világosságra törekszik, nézőpontoszerkezetében pedig a semleges kiindulópontok uralkodnak, hiányzik a szubjektívizáció. Kossuth ellenkezőleg jár el: szövegeinek értelem szerkezete leginkább a romantikához köthető, a referencialitást elbizonytalanítja, a fiktívnek, az imagináriusnak juttat szerepet szónoklataiban, a szövegtopikokat konceptuálisan erősen eltávolítja egymástól, kedveli továbbá a túlzó szubjektívizációt. Mindezek alapján TOLCSVAI leszögezi: „...míg Kölcsey inkább mindentudó, realista és racionalista, addig Kossuth önmagát dramatizáló, romantikus és változó nézőpontú.”

Tematikai szempontból és az egyes konklúziókat tekintve is analóg a SZABÓ ZOLTÁN által választott téma: *A romantika főbb stíláriai sajátosságai Kossuth Lajos szónoki stílusában*, jóllehet TOLCSVAI kiindulópontja és módszere is merőben más.

SZABÓ ZOLTÁN előbb a vizsgált kérdés jogosultságára hívja fel a figyelmet, hiszen sokan minősítik Kossuth szónoki stílusát romantikusnak, anélkül, hogy a tüzetesebb irányzattörténeti jellemzést elvégezték volna. A jeles nyelvész korábbi kutatásaihoz híven stílustörténeti megközelítésben tárgyalja a kossuthi életművet. Tágabb horizontú vizsgálódását a kor sajátosságainak áttekintésével indítja, majd a nagy politikus és szónok egyéniségének meghatározó vonásaira irányítja a figyelmet. Átfogó vonásként emeli ki a felfokozott szubjektív életérzést, az élet teljes intenzitással való szemlélését és átélésének igényét, az érzelmek dinamizmusát, a heves lelkesedést és szenvedélyességet, amelynek természetes velejárója a pátosz. A felsorolt jellegadó tulajdonságok a romantika

stíláriis vonásainak és az azokat alakító stíluseszközöknek a közvetlen forrásai, meghatározói. SZABÓ ZOLTÁN felfogásában az irányzatot mint struktúrát, szer- ves összetettséget tekintjük, amelynek valamilyen szervező elve fedezhető fel. Ebből a rendező elvből pedig közvetlenül le lehet vezetni a jellemző stíláriis sa- játosságokat és az azokat alakító stíláriis eszközöket. A romantikának a centrális elve az összetettség, másképp mondva a szemantikai és a szerkezeti polifónia. E megvilágítás alapján írja le a továbbiakban SZABÓ ZOLTÁN Kossuth szónoki be- szédeinek stíláriis jellemzőit. Feltűnik mindenekelőtt a képalkotó elemek eltérő képzetkörökből való származtatása, elágazása, a nagy szemantikai távolság az egyes komponensek között, valamint az ellentét. Meggyőző példák sokaságával bizonyítja a tanulmányíró a képalkotásban megmutatkozó szuggesztivitást, a nagy szónok elragadó fantáziáját. A szerkezetben is dominál az előbb említett összetettség: különösen a retorikai alakzatok egymásba fonódásában érhető tet- ten e jellegzetesség. A romantika végtelenségkedvelése figyelhető meg abban a vonásban, hogy az egymásba gabalyodó formák fellazítják, megbontják a zárt mondat- és szövegszerkezetet. A romantikus körmondat, a tiráda mindennél job- ban igazolja az elragadtatottságot, az érzelmi túlfűtöttséget, szenvedélyességet.

FEHÉR ERZSÉBET az 'illőség' elvét a lehető legnagyobb körütekintéssel és tudományossággal, a mai nyelvelméletekre támaszkodva vizsgálja *Az 'illőség' stíluserve Kossuth rétori gyakorlatában* címmel megjelent tanulmányában. Mi- vel az 'illőség' csak meghatározott beszédszituációk viszonyai között értelmez- hető, a szerző a korabeli beszédhelyzetek nyelvi-pragmatikai sajátosságainak re- konstruálásához a retorikához fordul mint ismeretforráshoz. A dolgozat előbb értelmezi az elméletörténet áttekintésével az illőségre vonatkozó tanításokat, majd meggyőző példákkal mutatja be, miképp érvényesültek azok a nagy szónok gyakorlatában.

A stíluserények között az illőség kategóriája kiemelkedő: ez tölt be szabályo- zó szerepet, például biztosítja a szöveg részeinek egységét, a hangnem kontinui- tását, az adott tárgy nyelvi megjelenítési módját stb. Érvényességi köre a szöve- gen belüli, illetőleg a szöveg és kontextusa közötti viszonyra is kiterjed, ennek alapján beszélhetünk külső és belső illőségről.

Kossuth szónoki műveltségét a latin szerzők alapozták meg, főként Cicero és Quintilianus, az ő tanításaik formálták stílusát, elveit, eszményeit. A kortársak közül a legnagyobb hatással Kölcsey lehetett rá, ő volt „...az antik rétori minták közvetítője és a kor elvárásait mind erkölcsi, mind művészi tekintetben a legma- gasabb szinten megvalósító hazai modell.” Az illőséghez szorosan kapcsolódik az éthosz fogalma, amelynek tartalmát az egyes retorikák másként értelmezik; FEHÉR ERZSÉBET e kategórián belül megkülönbözteti a belsőleges és külsőle- ges változatot, aszerint, hogy a szónokot erkölcsi elvekből következő meggyő- ződés irányítja-e beszélő attitűdjének megválasztásakor vagy csupán az adott szituáció szerepjátéka. Ennek alapján etikus, manipulatív és öntetszelgő szónok-

ról beszélhetünk. Kossuth, bár kiváló színészi adottságokkal rendelkezett, a népszerűséget a közvéleményformálás hatékony eszközévé tudta alakítani.

Mivel Kossuth politikai működésének leghatékonyabb területe a lapszerkesztői és a publicisztikai tevékenység volt, a tanulmány szerzője a továbbiakban az e területen kifejtett tevékenységet értékeli. Kossuth vitathatatlanul nagy érdeme, hogy felismerte a korszerű sajtóval kapcsolatos igényeket, az általa szerkesztett Pesti Hírlapban sikeresen megvalósította elképzeléseit.

Az illőség a legösszetettebb formában Kossuth szónoklataiban érvényesült, a kortársak vélekedése szerint kivételes előadói tehetséggel megáldott egyéniség volt, aki ráadásul tisztában is volt rendkívüli hatásával. Úgy őrizte meg őt a nemzeti emlékezet, ahogy Horváth Mihály írta: „Beszédeinek tüze az egész nemzetet lángra gyújtá”.

BENCZE LÓRÁNT nem csupán hangzatos című tanulmányával hívja fel magára a figyelmet: *A zajos éljenzés kirobbantásának művészete*, hanem a bevezető gondolatokban megfogalmazott aktualizáló szándékával. Az amerikanizálódott fogyasztói társadalom, amelynek nagy része „basic Hungariant” beszél, miként viszonyul a Kossuth-féle retorikához, illetőleg ebből a perspektívából hogyan ítéltető meg Kossuth retorikája.

A felhasznált forrás Kossuth angol nyelvű beszéde, amelyet Washingtonban mondott el 1852. január 7-én az Egyesült Államok Kongresszusa által a tiszteletére rendezett ebéden. A szerző a szónok hatékonyságának okait vizsgálva kiemeli, hogy a *captatio benevolentiae* nagy mestere volt, továbbá ismerte és alkalmazta azokat a fortélyokat, amelyeket az antik retorika tanítómestereitől „lesett el”: például azt, hogy a szembeállítás és összehasonlítás a felnagyítás része is lehet, ennek megfelelően tizenkétszer von párhuzamot és tizenkétszer alkalmaz ellentétet Amerika javára. Amerikát az egykor dicsőséges Rómához hasonlítja, kényszerítő érvelésével arra akarja rábírni hallgatóságát, hogy Amerika ne tehessen mást, mint segítse meg, juttassa győzelemre az elbukott magyar szabadságharcot. „Értelem és érzelem, vaslogika és indulat nem volt még így együtt Pázmánynak nagy ívű, skolasztikával felépített érzelemkitörései óta” — állapítja meg nagy lendülettel BENCZE LÓRÁNT.

V. RAISZ RÓZSA *Kossuth Lajos körmondatairól* készített összefoglaló tanulmányát a terminus technicus értelmezésében rejlő eltérő felfogások ismertetésével indítja, s határozott vonalvezetéssel, világos okfejtéssel tárja fel a klasszikus, a barokk és a romantikus körmondat hasonló, illetve eltérő vonásait. „A klasszikus körmondatban [...] többnyire azonos típusú és arányosan, párhuzamosan szerkesztett mellékmondatok alkotják az előszakaszt, ezek előkészítik a főmondat(ok)ból álló utószakaszt, ez, az utószakasz oldja fel az előszakasz által keltett feszültséget, illetve érdeklődést [...]; a berekesztő utószakasz rendszerint rövidebb az előszakasznál, s gyakran csattanó a zárása [...]” — A barokk körmondat fogalmát ZOLNAI BÉLA nézetével azonosulva a következőképp határozza

meg RAISZ RÓZSA: „...nem a kettős pillér ennek az alapszerkezete, hanem az »asszociációs egybekapcsolódás«, melyben a részek szorosán egybefonódnak tartalmuk összetartóereje folytán [...]. Körmondat jellegét az adja, [...], hogy a belső tartalom a mondat végével lezárul.” — „A romantikus tiráda »nyílt és végtelen«; szinte elvet magától minden konstrukciót [...], »az egyenrangú részek nagy száma annyira dominál, hogy a logikai szerkezet másodrangúvá lesz« [...]. A kettős pillér általában a romantikus tirádában is felfedezhető, a feszültség azonban nem a csattanóban zárul, hanem a véget érni nem akaró halmozások, részletezések, lírai pátoossal áradó mondatok, mondategységek oldják fel.” V. RAISZ RÓZSA részletes elemzésekkel, szemléletes példákkal igazolja, hogy Kossuthra a körmondatok viszonylag szabadabb felfogása volt jellemző: kedvelte a grammatikailag szervesen oda nem illő emotív felkiáltásokat vagy konatív-fatikus megszólításokat még a kötött formájú körmondatokban is. A szentenciázó hajlandóság nem állt távol tőle, de nem konklúziómondatként alkalmazta a generikus érvénnyel bíró kijelentéseket, hanem beépítette őket az írások folyamatába. Prózastílusára az értéktelítő pátoosz, a romantikus hevület illik leginkább, legyen szó akár szónoki beszédről, levelezésről vagy publicisztikáról.

A PORKOLÁB JUDIT–BODA ISTVÁN KÁROLY szerzőpáros szövegstilisztikai jelenségeket vizsgál Kossuth leveleiben. „*a ki rossz irányban indul, utat téveszt*” című előadásuk a Cassandra-levelet (amely Deák Ferenchez íródott nyílt levél 1867. május 22-i keltezéssel) és a dr. Schvarcz Gyulához címzett válaszlevelet elemzi abból a szempontból, hogy mi az eltérő és a közös a nyelvi megformálásukat tekintve, illetőleg hogyan befolyásolja a téma a szövegstilisztikai jelenségek használatát. Mindkét levél a haza érdekeinek szolgálatát állítja a középpontba, mindkettőben felhasználja a szerző a retorika eszköztárát, képeket, allúziókat, metaforákat alkalmaz, s kedveli az ellentétező technikát, az időszembesítést. Az eltérés abban ragadható meg, hogy a második levélben több a saját alkotású szó, az elsőben több a pátoosz, a személyes indulat. E tanulmány is eklatáns példák sokaságát vonultatja fel az argumentáció alátámasztására.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA a hatalmas oeuvre-ből találomra választott két, témájában megegyező, ám két szembetűnő jegyben feltétlenül különböző művet: az egyik ugyanis szónoklat, a másik újságcikk. A publicisztika az 1848. július 5-i újságcikk: *Kossuth cikke a Kossuth Hírlapjában az országgyűlés feladatairól*, a szónoki beszéd pedig az 1848. október 4-én elhangzott *Kossuth toborzóbeszéde Szegeden*. A szerző arra keresi a választ, hogy a meggyőzés két formája (tudniillik az írott és a szóban elhangzó) hasonló vagy eltérő hatáskeltő eszközöket feltételez-e, illetőleg igényel-e. Szikszainé a tőle megszokott gondossággal közeledik a témához, tovább szűkítve a vizsgálódás körét a kérdő mondatok retorikájára-pragmatikájára-stilisztikájára, amint azt a dolgozat címe is magában foglalja: *Kérdésalakzatok retoricitása és szövegszervező ereje egy Kossuth-szónoklatban és -újságcikkben*. Elsősorban az a szándék érdekli, hogy a szónok

avagy publicista a szöveg melyik részére, miért helyez el kérdéshalakzatot — tá-
gabb összefüggésben: a kérdéstípus-választás összefügg-e a szövegtípussal.

A sok tanulsággal szolgáló, élvezetes fejtegetés első „állomása” az újságcikk,
amelynek argumentációja figyelemfelhívó: a kijelentések helyett ugyanis kérdé-
sek sorozatába ütközünk. Ezek a kérdések tartalmilag egymásra épülve fokozó
hatásúak, patetikusak. Anaforikus felütéssel az okra és a célra egyaránt rákérdé-
ző miért?-ek indítják a mondatokat, megfogalmazzák a következményeket, majd
ezekre következnek az ugyancsak egy tömbben megfogalmazott válasz, amelyben
a publicista feltárja az okokat. „Az érveket valójában a kérdés és a felelet együtt
subiectioként szolgáltatja a *Miért? ... Azért, mert* formával.” Kossuth kivételes
tehetsége mutatkozott meg abban, hogy a kérdéseket írásának legfontosabb ré-
szében helyezte el.

A híres szegedi szónoklat célja a lelkesedés kikényszerítése a hallgatóságból
a kényszerítő érvelés módszerével. A szóbeli kommunikációs helyzet általában
egyirányú közlés szokott lenni, a kérdések épp ezért álkérdéseknek minősülnek,
itt viszont a kérdések hatékonyságát bizonyítja az a tény, hogy a hallgatót be
tudják vonni az interakcióba, sőt: képesek állásfoglalást kicsikarni belőle. Kos-
suth kérdései tehát átmenetet képeznek a valódi és az álkérdés között. Az írás-
beli kommunikációs helyzetben a kérdések valódiként nem értelmezhetők a
Kossuth-szövegben, hiszen közvetlen reakció a hallgatóságtól aligha várható. Az
újságcikk minden kérdő mondata álkérdésnek minősül, mert maga a szónok vá-
laszolja meg őket. Ezért válik dominánssá az írásban az oksági összefüggéseket,
argumentumokat felsorakoztató subiectio.

A következő tanulmány *A képszerűség szerepe Kossuth stílusában* címmel
DOMONKOSI ÁGNES tollából azt a kérdést boncolgatja, hogy az érvelés során
milyen szerepet töltenek be a képek, képszerűzetek, illetve ezek a funkciók
milyen elemi képek kapcsolódásával jönnek létre. A szerző KEMÉNY GÁBOR
elméletét és gyakorlatát igyekszik követni az elemzésekben, ügyesen és termé-
kenyen ötvözve a módszert a modern kognitív megközelítés eredményeivel.
Meggyőzően bizonyítja DOMONKOSI ÁGNES, hogy a Kossuth-szövegekben a fo-
galmi metaforák között az egyik legsajátosabb a NEMZET — CSALÁD azo-
nosítás, amely a HAZA — ANYA fogalomkörhöz rendelhető hozzá. „A nemzet
családként, élő organizmusként való bemutatása mellett felismerhető egy olyan
fogalmi metafora működése is, amelyben az ország, illetve az ország javai épít-
ményként, a haza érdekein való munkálkodás pedig építkezésként jelennek meg
[...]” Ugyanígy konkrét metaforákban jeleníti meg Kossuth a történelmet, a
történelmi folyamatokat mint könyvet, továbbá szinte állandóan visszatér szöve-
geiben az élet mint út ontológiai metafora, amelyet saját, illetve mások politikai
pályájára alkalmaz.

Igen gyakori képtípusa Kossuthnak a példázatszerű kifejtett, explicit, moti-
vált képszerűzet, amelyet általában a megértetés, a modellalkotás céljából al-

kalmaz. Szemléletes, alapos és sokrétű a felhozott példák elemzése a dolgozatban, szintúgy a komplex képek bonyolult alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyait taglaló dolgozatrészben is precíz fejtegetéssel találkozhatunk. A tanulmányt záró összegező gondolatok a képek funkciójáról azt emelik ki, hogy az említett magyarázó, megvilágító szándékon túl a nagy szónok igyekezett a fogalmakat a valóságba horgonyozni, a közléseket szuggesztívvé tenni. A képek elemeiről a szemantikai távolság alapján pedig azt állapítja meg DOMONKOSI ÁGNES, hogy a fogalmi dolgokat Kossuth ritkán tárgyiasította, inkább élőlényként, állatként, emberként, természeti jelenségként elevenítette meg őket.

A kötetet SZILASSY ESZTER *Kossuth szavainak hatása* című tanulmánya rekeszti be. A cím önmagáért beszél, a szerző a történelemformáló egyéniség hatását kutatja a kortársak visszaemlékezései alapján. Kiderül a dolgozatrészből, hogy Kossuth már a diákevek alatt elismert és sikeres előadó volt. Első nyilvános közgyűlési beszédét 1831. január 21-én tartotta, s már akkor fölfigyelt tehetségére Kazinczy. Védőügyvédként is sok dicsőségben volt része, az igazi szónoki korszaka azonban 1848-ban kezdődött. A három legnevezetesebb beszéddel külön is foglalkozik a dolgozat: az 1948. július 11-eivel, amely nemzeti önvédelmet sürgetett, a szeptember-októberi toborzókörúton tartott szónoklatsorozattal és a nemzeti függetlenség kikiáltásakor elmondott beszéddel.

Mi is lehetett az átütő sikerek titka? Egy mondat aligha válaszolható meg e kérdés: talán, hogy mindig megtalálta az alkalomhoz illő hangnemet, tudott őszintén, hittel lelkesedni, optimizmusa átsugárzott a hallgatóságra; talán, hogy kiválóan rögtönzött, jó taktikus volt; talán, hogy megjelenése magabiztosságot sugárzott, hogy mindig megbecsülte közönségét...

A kötet méltó megemlékezés és tisztelgés a nagy politikus, államférfi és szónok előtt. Nem evidenciákat újrafogalmazó, hangzatos közhelyeket felsorakoztató könyvet vesz a kezébe az olvasó, hanem elméleti igényességgel, új összefüggéseket és szempontokat tartalmazó tanulmánygyűjteménnyel ismerkedik meg. Feltétlen elismerés jár érte a konferencia létrehívóinak, még akkor is vagy éppen azért, mert Rousseau tűnődése ma is időszerű: „A hajdani időkben, mikor a meggyőzés jelentette az állami hatalmat, az ékesszólás szükségszerű dolog volt. Mire volna jó ma, mikor az állami hatalom lépett a meggyőzés helyébe?”

CZETTER IBOLYA

